

z.639363

ul. Koszykowa 26/28

BPW00355137

Jacek Emil Szczepański

Gruß aus dem Soldatenheim Zegrze-Süd
bei Warschau

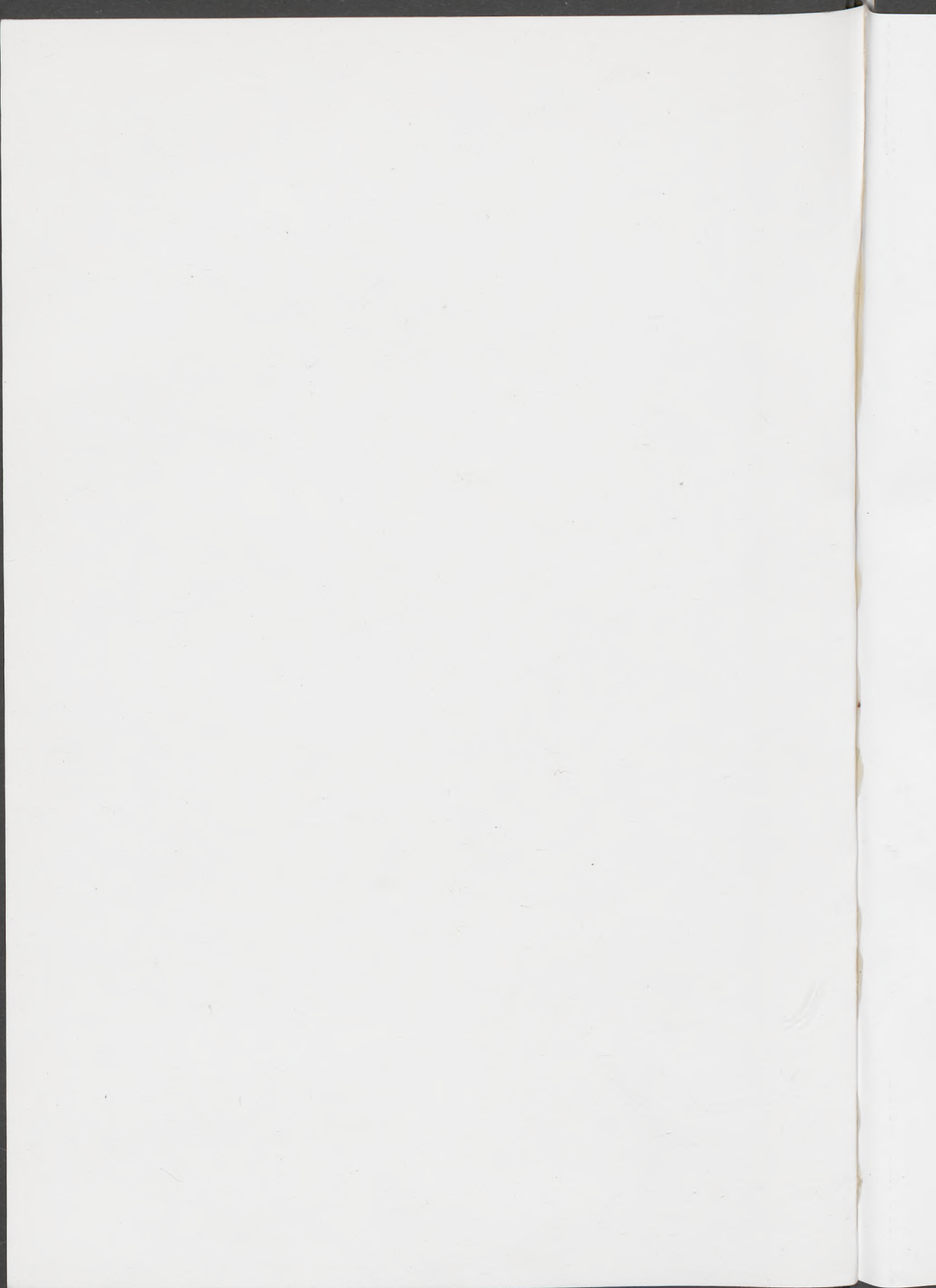
**NIEMIECKI
OBÓZ KWARANTANNOWY
W ZEGRZU
1918 R.**

*Hier in dieser Baracke liegt inf. **

Segrhe Zwickerstraße im Lager II.

Gruß im Lager II. inf.

**Niemiecki
obóz kwarantannowy w Zegrzu
1918 r.**

Piąta publikacja
Muzeum Historycznego w Legionowie

464619

Z.63 93 63

Zas-31k-13

Jacek Emil Szczepański

**Niemiecki
obóz kwarantannowy w Zegrzu
1918 r.**

MUZEUM HISTORYCZNE W LEGIONOWIE

2013

Eo 2340/2013

23,80

Redakcja
Zbigniew Markert

Redakcja techniczna
Teresa Włodarczyk

Korekta
Katarzyna Ziulkowska-Karnicka

Zdjęcia ze zbiorów autora

© Copyright by Jacek Emil Szczepański

ISBN 978-83-93087-1-0

Wydanie I

Wydawca
Muzeum Historyczne w Legionowie
05-120 Legionowo, ul. Adama Mickiewicza 23
tel./fax 22 774 21 66
www.muzeum.legionowo.pl

We współpracy z:
Oficiną Wydawniczą „Ajaks”
05-803 Pruszków, ul. F. Focha 23
ajaks@o2.pl

Wstęp

U schyłku I wojny światowej na ziemiach polskich miały miejsce ważne dla niemieckiego dowództwa przedsięwzięcia o charakterze wojskowym. Wprawdzie o losach wojny przesądziły krwawe operacje militarne na froncie zachodnim, ale warto zwrócić uwagę na poważny wysiłek logistyczny, który armia niemiecka podjęła w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim w 1918 r. Polegał on na przyjęciu z Rosji, ponownym umundowaniu, wyleczeniu i odżywieniu ponad 70 tysięcy jeńców niemieckich, a także tureckich i bułgarskich, których zwolniono z niewoli po zawarciu pokoju w Brześciu. Przed powrotem do Niemiec jeńcy odbywali kwarantannę w specjalnie utworzonych dla nich obozach w Warszawie, Modlinie, Pomiechówku, Zegrzu i Jabłonie. Wydarzenia powyższe stanowią zapomniany, jednakże niezwykle istotny epizod I wojny światowej.

Obecność na ziemiach polskich kilkudziesięciu tysięcy byłych jeńców niemieckich nie zapisała się w pamięci zbiorowej, ani też w pamiętnikach z epoki. Niewiele informacji o obozach kwarantannowych znajdujemy w opracowaniach poświęconych I wojnie światowej. Udział w rozstrzygających bitwach, tak interesujący historyków, jeńcy mieli już za sobą. Przyczyną niepamięci jest być może krótki, zaledwie kilkumiesięczny okres ich pobytu na ziemiach polskich, w zasadzie od marca do listopada 1918 r. Ponadto byli jeńcy nie pełnili funkcji w aparacie okupacyjnym GGW, tak jak np. bataliony landszturmu. Zatem w małym stopniu stykali się z ludnością cywilną, która zazwyczaj nie odróżniała ich od regularnych wojsk okupacyjnych. O obecności byłych jeńców, poza szczątkowymi archiwaliami i nielicznymi artykułami w dawnej prasie niemieckiej, przypomina korespondencja tysiącami wysyłana z Zegrza do rodzin w Rzeszy. Jej część, opracowana w niniejszej publikacji, pochodzi z kolekcji autora oraz pana Marka Mazura, któremu serdecznie dziękuję za udostępnienie zbiorów.

Prezentowane opracowanie ma za cel wydobyć z mroków zapomnienia znaczenia ośrodków kwarantannowych w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, głównie na przykładzie obozu w Zegrzu i Jabłonie. Przez

mury ośrodków kwarantannowych w GGW przeszło więcej żołnierzy, niż w 1918 r. liczyły niemieckie wojska okupacyjne w Królestwie Polskim. Zatem duża skala, a także kontekst międzynarodowy powodują, że znaczenie ośrodków kwarantannowych zdecydowanie wykracza poza lokalny charakter.

Opracowanie o zegrzyńskim obozie kwarantannowym jest wynikiem szerszych studiów prowadzonych w Muzeum Historycznym w Legionowie nad I wojną światową. Ich zasadniczym przedmiotem są militarne aspekty niemieckiej okupacji lat 1914–1918, jak dotąd mało poznane. Wcześniejsze wyniki badań muzealnych przedstawiłem w książkach: *Niemiecka Piechota Zapasowa w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918* (wyd. 2008) oraz *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim. Formacja głębokich rezerw* (wyd. 2012). Badania powyższe poprzedzają zbliżającą się setną rocznicę wybuchu I wojny światowej – wojny, która odmieniła losy narodów i państw.

Rozdział I

Organizacja obozów kwarantannowych w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim

W wyniku postanowień traktatu pokojowego podpisanego 3 marca 1918 r. w Brześciu, pomiędzy Rosją Radziecką a Cesarstwem Niemieckim, Austro-Węgierskim, Imperium Osmańskim (Turcją) i Królestwem Bułgarii, diametralnie zmieniła się sytuacja jeńców wojennych tych państw. Na podstawie art. 8 traktatu, strony zobowiązały się do ich szybkiego uwolnienia¹. Postępowanie w tym zakresie regulowały dodatkowe umowy, będące integralną częścią porozumienia. W rozdziale V traktatu dodatkowego w art. 17 pt. *Wymiana jeńców wojennych i więźniów cywilnych* omówiono kolejność i zasady finansowania powrotu jeńców, a także kwestie utrzymania pozostawionych przez nich cmentarzy. Przewidziano także powstanie komisji niemieckich w Rosji, które zajmowały się odsyłaniem jeńców do ojczyzny.

Ich przyjęcie i przystosowanie do nowych warunków życia, często po kilkuletniej niewoli rosyjskiej, było zadaniem skomplikowanym. Przed przyjazdem do Rzeszy jeńcy musieli przejść trzytygodniową kwarantannę. Na rozkaz niemieckiego Naczelnego Dowództwa Wojskowego (Oberste Heeresleitung – OHL) ośrodki kwarantannowe miały zostać utworzone na ziemiach polskich – w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim². W tym celu zwierzchnik GGW generał gubernator Hans Hartwig von Beseler w lutym 1918 r. rozszerzył kompetencje Sztabu Generalnego GGW o kwestie związane z organizacją powrotu niemieckich żołnierzy z niewoli

¹ *Warunki pokoju z Rosją*, „Kurjer Warszawski” 5 III 1918 (wyd. poranne), nr 64, s. 1.

² Archiwum Akt Nowych (AAN), Mikrofilmy obce, sygn. M 561/1 – Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, *Leitung der gesamten Dienstgeschäfte. Geschäftsverteilung des Generalgouvernements Warschau. Gültig vom 13. 2. 1918 ab*. Czytamy tu: Abteilung Ia – Rückkehr deutsch Krieger aus russ. Gefangenschaft, s. 92.

rosyjskiej. Formalnie poprowadził je wydział Ia, którym do końca marca 1918 r. kierował mjr Karl von Wulffen³. Następnie sprawami tymi zajmował się już w nowo utworzonym wydziale Abt. Kg. (Abteilung Kriegsgefangenen-Deutsche Heimgekehrte) por. rez. Schondorff. Gen. H. Beseler został także zobowiązany do przygotowania odpowiedniej bazy lokalowej.

Do 31 marca 1918 r. z rosyjskich obozów jenieckich przyjechało do Warszawy 171 oficerów i 15 273 żołnierzy. Z tej liczby 2 oficerów i 949 szeregowych od razu skierowano do zespołu szpitali wojskowych Festungslazarett Warschau⁴. Początkowo transporty z powracającymi jeńcami były oficjalnie witane w Warszawie przez gubernatora H. Beselera, niekiedy nawet z udziałem zagranicznych delegacji. I tak 23 marca 1918 r. w uroczystości powitania uwolnionych żołnierzy niemieckich wzięli udział oficerowie hiszpańscy⁵. Po dotarciu do Warszawy transporty kolejowe z jeńcami były kierowane do punktu zbornego (Sammelstelle), który utworzono w zespole budynków carskiego spichlerza wojskowego na Powązkach. Bezpośrednio dochodziły do niego tory łączące się z Koleją Obwodową. Reporter „Deutsche Warschauer Zeitung” pisał: *Nieważne z jakich miejsc czy okolic imperium rosyjskiego przybywają repatrianci: wszyscy oni muszą przejść przez ten warszawski punkt zbiorczy. Zostaną tutaj pozbawieni niepożądanego, wschodniego, zbyt wschodniego „kolorytu” i zwróceni kulturze zachodniej, zanim otworzą się przed nimi granice ojczyzny. Najczęściej jest już późny wieczór lub nawet noc, gdy nadjeżdżają długie pociągi, wypełnione powracającymi żołnierzami. Na rozległej, drewnianej rampie, przed którą się zatrzymują, roi się niebawem od postaci przystrojonych w najdziwniejsze kostiumy (...) w rosyjskich kufajkach i płaszczach, w kitlach i nakryciach głowy o najdziwniejszych kształtach i pochodzeniu...*⁶.

Koncepcję organizacyjną i sposób działania punktu zbornego dla jeńców opracował prof. dr Westenhöfer z Berlina, który na stałe pracował w Wydziale IV B (Armeearzt) w Sztapie GGW w Warszawie. Po wyjściu z wagonów, sanitariusze dzielili żołnierzy na poszczególne grupy: ran-

³ 28 III 1918 r. mjr Karl von Wulffen został nadkwatremistrzem (szefem oddziału B) w Sztapie Generalnym Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego; por. także *Drei Jahre Generalgouvernement Warschau*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 27 VIII 1918, nr 234, b.p.

⁴ *Rückkehr deutscher Kriegsgefangener*, [w:] H. Beseler, 8. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918, Warschau 13. April 1918, s. 8.

⁵ *Studienreisen*, [w:] H. Beseler, 8. Bericht des Generalgouverneurs..., s. 38.

⁶ *Draußen bei den Rückwanderern*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 16 VIII 1918, nr 223, b.p.

nych i chorych oraz zdrowych. Następnie przechodzili oni do swoich baraków, w tzw. „brudnym sektorze” punktu zbornego. Tu byli karmieni i udawali się na spoczynek. Rannych i chorych Oddział Transportu Chorych przewoził niezwłocznie do szpitali fortecznych w Warszawie. Natomiast zdrowi jeńcy następnego dnia przechodzili, w partiach po stu, przez właściwy proces odkażenia. Polegał on na wzięciu gorącej kąpie-
li, obcięciu włosów, poddaniu się oględzinom lekarskim. Podczas tych czynności kosztowności (obraczki, pieniądze) i zegarki jeńcy przenosili w metalowych puszkach zawieszonych na szyi.

Ubrania, w których przyjechali z Rosji poddano odwszawianiu przez około 45 minut w komorach dezynfekcyjnych. Problemem, który wówczas występował, był częsty rozpad rosyjskich butów żołnierskich pod wpływem dużych różnic temperatur. Bieliznę odkażano w dużych kadziach. Wełnianą – gotowano w roztworze mydła kreozotowego, a pozostałą w ługu potasowym. Po wypraniu i zacerowaniu nie trafiała już do jeńców. Przejmowała ją do dalszego użycia, podobnie jak obcięte i dezynfekowane włosy, Centrala Surowców Wojennych. Instytucja ta specjalizowała się w bezwzględnej eksploatacji gospodarczej ziem polskich. Warto zwrócić uwagę, że w punkcie zbornym na Powązkach działał urzędowy skup używanych ubrań, ale jak zwrócił uwagę cytowany wyżej dziennikarz, nie budził on zainteresowania jeńców. Większość garderoby zdążyli oni już sprzedać po drodze żydowskim handlarzom, którzy w celu dokonania zakupu nie wahali się wskakiwać do jadących pociągów.

Po wykąpaniu i wciągnięciu do ewidencji żołnierze przechodzili do tzw. „czystego sektora” – do ubieralni. Tu otrzymywali bieliznę, sorty mundurów z Rezerwowego Magazynu Mundurowego, zajmującego jeden z podłużnych budynków⁷. Najczęściej były to kurtki w kolorze polowo-szarym tzw. *Feldgrau Bluse*, wprowadzone do użytku w 1915 r. Punkt przyjmowania i odkażania jeńców na Powązkach działał bardzo sprawnie. Do 10 sierpnia 1918 r. przeszło przez niego, jak podał „Deutsche Warschauer Zeitung”, aż 55 tys. szeregowców niemieckich, kilkuset tureckich i bułgarskich oraz 514 oficerów.

Na zakończenie procesu dezynfekcji jeńcom wręczano niewielkie pakiety – „prezent od ojczyzny” oraz dokument, podpisany przez gen. płk. Hansa von Beselera. Gubernator po krótkim powitaniu informował w nim, że

⁷ Rezerwowy Magazyn Mundurowy w Warszawie (Reservebekleidungsdepot Warschau) został utworzony 15 maja 1917 r. po zredukowaniu dotychczasowego Magazynu Mundurowego (Bekleidungsdepot Warschau), por. „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 15 V 1917, nr 62, s. 356.

żołnierze zostaną niedługo skierowani do ojczyzny na 8-tygodniowy urlop. Zanim to jednak nastąpi muszą odbyć kwarantannę w specjalnie do tego przygotowanych obozach w Warszawie, Modlinie, Pomiechówku i Zegrzu Południowym. Tam przechodzili 21-dniową kwarantannę. W większości byli jeńcy nie kwalifikowali się do dalszej służby wojskowej, dlatego też nie otrzymywali broni. Po zakończeniu kwarantanny jako urlopowani wyjeżdżali do Niemiec. Do końca marca 1918 r. ze wspomnianych obozów do Rzeszy wyjechało 131 oficerów i 10 042 podoficerów i żołnierzy. Dwóch oficerów pozostawiono do dyspozycji Ministerstwa Wojny. Ich zadaniem było organizowanie w Rosji powrotu jeńców. Władze niemieckie miały jeszcze nadzieję, że z kraju ogarniętego wojną domową będzie możliwe wysyłanie zorganizowanych transportów kolejowych.

Dla jeńców-podoficerów komisjonowanych (z portee) urządzono obóz kwarantannowy w warszawskiej Cytadeli (Quarantänelager für Portee-Unteroffiziere in der Zitadelle Warschau). Zgrupowaniem tym dowodził kpt. Hesse z 1. batalionu zapasowego 81. Pułku Piechoty z Wetzlaru. Natomiast ośrodek kwarantannowy dla byłych jeńców-oficerów utworzono przy warszawskich Łazienkach (Offiziers-Heimkehrer-lager Łazienki). Jego komendantem został kpt. Zschiesche, którego przeniesiono tu ze zlikwidowanego stanowiska kapitana ds. artylerii pieszej w sztabie Gubernatorstwa Warszawskiego⁸. Powracający wraz z Niemcami oficerowie bułgarscy i tureccy zajęli kwatery w pałacu Myślewickim w Łazienkach. Ta część parku od ul. K. L. Agrykoli do folwarku została otoczona kordonem i wyłączona dla publiczności⁹.

Nadzór wartowniczo-porządkowy nad obozami kwarantannowymi powierzono pododdziałom landszturmu, które czasowo oddelegowano do GGW z obszaru Ober Ostu, tj. zarządzanego przez Naczelnego Dowódcę na Wschodzie (Oberbefehlshaber Ost). Była to 1. i 3. kompania Bawarskiego Batalionu Piechoty Landszturmu „Speyer” (IIB,17) z Grupy Armii „Kijów”¹⁰. Żołnierzy 3. kompanii oddelegowano do obozu w Zegrzu, natomiast Bawarczycy z 1. kompanii pełnili służbę w Warszawie. Ponadto personel obozów kwarantannowych uzupełniono o dodatkowych

⁸ Było to stanowisko: Hauptmann der Fußartillerie beim Gouvernement Warschau, por. *Veränderungen zur Personalliste Nr. 1612*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 5 IX 1918, nr 109, s. 596.

⁹ *Dla jeńców*, „Kurjer Warszawski” 14 VII 1918, nr 192, s. 5.

¹⁰ *Kriegsgliederung des Ostheeres nach dem Stande von Anfang November 1918*, [w:] *Die Rückführung des Ostheeres*, Berlin 1936, t. 1, s. 188. Batalion „Speyer” (IIB,17) należał do 1. Królewskiego Bawarskiego Pułku Piechoty Landszturmu z Dywizji Kawalerii gen. por. Moritza von Egloffsteina.

22 oficerów, 127 podoficerów i 170 szeregowców przysłanych z Rzeszy i Ober Ostu¹¹.

W tym czasie według dr. Stefana Podkomorskiego, urzędnika cenzury niemieckiej w Warszawie i Sosnowcu, Niemcy wydali rozporządzenie zakazujące nazywania byłych jeńców mianem „Rückläufer”. Określenie to nieco wstydlive dla wojskowej dumy, kojarzyło się z uciekinierami z niewoli rosyjskiej. Odtąd w depe szach i artykułach prasowych zastąpiono je „godniejszą” nazwą „Deutsche Heimgekehrte”, tj. Niemców powracających do Ojczyzny¹².

W okresie od 1 kwietnia do 10 września 1918 r. napływ byłych jeńców z niewoli rosyjskiej był bardzo intensywny. Oddział Transportu Chorych w GGW przewiózł w tym okresie do ośrodków kwarantannowych: 336 oficerów, 6 lekarzy, 48 531 szeregowców niemieckich, a także 102 żołnierzy austro-węgierskich, 3897 Turków i 75 Bułgarów¹³. Według 9. Sprawozdania gen. gubernatora Hansa von Beselera z 13 października 1918 r. ich stan zdrowia był stosunkowo dobry, tylko około 11% żołnierzy wymagało leczenia w lazaretach. Wynikało to z faktu, że szeregowi pracowali w przemyśle rosyjskim, gdzie dostawali lepsze racje żywnościowe. Ponadto od czasu podpisania rozejmu z Rosją w grudniu 1917 r. ich warunki bytowe nieco się poprawiły. Wśród przyjezdnych odnotowywano zazwyczaj malarię, schorzenia skórne będące następstwem niedostatecznej higieny ciała, choroby weneryczne, gruźlicę płuc, a także ogólny stan wyczerpania organizmu i szkorbut. Natomiast szeregowcy tureccy uskarżali się przede wszystkim na schorzenia gruźlicze w różnych stadiach. Zdarzały się także pojedyncze przypadki cholery azjatyckiej. Wydaje się jednak, że stosunkowo poprawny stan zdrowia jeńców spowodował w połowie 1918 r. skrócenie 21-dniowego okresu kwarantanny do 14 dni.

¹¹ *Truppen. Veränderungen*, [w:] H. Beseler, 8. Bericht des Generalgouverneurs..., s. 1.

¹² S. Podkomorski, *Tajne dokumenty cenzury niemieckiej 1914–1918*, Warszawa 1919, s. 105. *Przepis cenzury* nr 124 z 3 IV 1918 r.

¹³ *Gesundheitszustand*, [w:] H. Beseler, 9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum 1. April 1918 bis 30. September 1918, Warschau 13. Oktober 1918, s. 15. Oddział Transportu Chorych w GGW (Krankentransportabteilung des Generalgouvernements Warschau) stacjonował na warszawskich Powązkach.

Rozdział II

Centralny ośrodek kwarantannowy dla szeregowców w Zegrzu

Wiosną 1918 r. sztab GGW doszedł do wniosku, że najdogodniejszym ośrodkiem kwarantannowym dla niemieckich szeregowców będą wyłącznie zespoły koszarowe w twierdzy Zegrze i Jabłonie (współcześnie Legionowo). Nie tylko ze względu na wystarczającą ilość budynków, ale także z uwagi na stopniowe opuszczanie ich przez zgrupowanie piechoty zapasowej Infanterie Ersatz Truppe Warschau. Po zawarciu pokoju z Rosją nie było już konieczności przygotowywania uzupełnień frontowych dla pułków walczących na Wschodzie. Z tego powodu ostatnie bataliony marszowe opuściły garnizony w Jabłonie i Zegrzu w kwietniu 1918 r. Nie bez znaczenia były także względy sanitarne. Oddalenie koszar od Warszawy o ponad 20 km zapobiegało wybuchowi epidemii w mieście.

W związku z planami utworzenia ośrodka kwarantannowego, z Zegrza Południowego wycofano w trybie przyspieszonym podległe H. Beselero- wi pododdziały Polskiej Siły Zbrojnej (Polnische Wehrmacht). 6 marca 1918 r. Szef Sztabu GGW płk William von Nethe wydał dowództwu PSZ rozkaz zwolnienia zegrzyńskich koszar dla, jak to ujął, jeńców niemieckich (w org. *deutscher Kriegsgefangenen*)¹⁴. W rezultacie gen. piechoty Felix von Barth, dowódca PSZ, polecił przeniesienie zegrzyńskich kursów wyszkolenia piechoty do koszar w Ostrowi. Bezpośredni nadzór nad wykonaniem zadania powierzył płk. Henrykowi Minkiewiczowi, dowódcy Inspektoratu Kursów Wyszko- lenia. 9 i 10 marca 1918 r. pododdziały PSZ wyjechały ze stacji Zegrze dwoma transportami kolejowymi w sile 65 oficerów, 1150 żołnierzy i 50 koni. Jednocześnie z każdego kursu zostały

¹⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. I.121.26, Inspektorat Wyszko- lenia przy Wodzu Naczelnym WP, *Translokacja oddziałów (Truppenverlegungen)*, k. 73–74.

wyłonione tzw. oddziały zdawcze, które w ciągu 3 dni miały uporządkować zegrzyńskie koszary dla byłych jeńców i przekazać je niemieckiej administracji garnizonu¹⁵.

1. Struktura organizacyjna ośrodka

Stopniowo ośrodek kwarantannowy dla niemieckich szeregowców został całkowicie skupiony w koszarach Zegrza i Jabłonny. Nosił oficjalną nazwę: Quarantäneanstalt für deutsche Heimgekehrte. Żołnierze, których tu przywożono, przechodzili badania lekarskie, a następnie byli kierowani do poszczególnych oddziałów (obozów):

- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział I, Zegrze Południowe-Wschód
(Heimgekehrten-Lager Abteilung I Zegrze Süd-Ost),
- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział II, Zegrze Południowe-Zachód
(Heimgekehrten-Lager Abteilung II Zegrze Süd-West),
- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział III, Zegrze-Północ
(Heimgekehrten-Lager Abteilung III Zegrze Nord),
- Obóz powracających do ojczyzny Oddział Jabłonna, obóz w Jabłonie (dziś Legionowo)
(Heimgekehrten-Lager Jablonna, Abteilung Jablonna).

Dawne carskie koszary w Zegrzu i Jabłonie były dobrze utrzymane i położone w sosnowych lasach. Po zwolnieniu ich przez bataliony Infanterie Ersatz Truppe Warschau i Polską Siłę Zbrojną doskonale nadawały się na przyjęcie żołnierzy z „bolesnej niewoli”. Dowódcą ośrodka kwarantannowego został mjr landwery Heyn z Poznania, przed wojną radca celny. Jego adiutantem mianowano ppor. landwery Flüchtera, z zawodu nauczyciela w Bochum. Natomiast komendantem obozu w Jabłonie, który był oddalony od Zegrza o około 8 km, został kpt. Vogel z Mainz¹⁶.

¹⁵ CAW, sygn. I.160.1.92, Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu, *Rozkaz Inspektoratu Wyszkożenia przy Wodzu Naczelnym WP*, L.dz. 18632 Ia, Warszawa 8 III 1918. Transporty PSZ wyjeżdżające z Zegrza zostały podzielone następująco: I transport (nr 19618) – 9 marca 1918 r.: 23 wagony – 30 oficerów i 550 żołnierzy; II transport (nr 19619) – 10 marca: 39 wagonów – 35 oficerów, 600 żołnierzy i 50 koni.

¹⁶ AAN, Mikrofilmy obce, sygn. M 561/1 – Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, *Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau*, Berlin, den 10. August 1920, s. 11, 15, 44.

W okresie od 1 kwietnia do 11 września 1918 r. przez ośrodek kwarantanny w Zegrzu i Jabłonninie przeszło około 50 tys. jeńców-szeregowców różnych armii i narodowości.

Tabela nr 1.

**Szeregowcy w obozie kwarantannowym Zegrze-Jabłonna
1 kwietnia – 11 września 1918 r.**

Wojska niemieckie	49 088
Wojska tureckie	3 190
Wojska bułgarskie	54
Wojska austro-węgierskie	14
	52 346

Źródło: 9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918, Warschau 13 X 1918, s. 9.

Dzienny stan osobowy w koszarach Zegrza i Jabłonniny w połowie 1918 r. wynosił średnio 6–7 tys. szeregowych, docierających tu często z obozów jenieckich położonych na Dalekim Wschodzie, m.in. z okolic Władywostoku, a także z Syberii. Jeden z żołnierzy Josef Häfner, w liście do rodziców wspominał, że do Zegrza przyjechał z obozu w Orochu położonego za jeziorem Bajkał, przy granicy z Chinami¹⁷. Obsługę ośrodka kwarantannowego tworzyło 450 osób personelu, który zajmował się rejestracją przybyłych, zakładaniem kartotek, wprowadzaniem danych osobowych itp. Jeńcy skierowani do poszczególnych obozów zostali podzieleni na kompanie (Kriegerkompanie). Każdy z nich otrzymał również indywidualny numer, o czym świadczą listy żołnierskie. W korespondencji dr. Rudolfa Eggelinga, który do Zegrza przyjechał z obozu jenieckiego Wolgalager koło Symbirska (dziś Uljanowsk), spotykamy numer personalny nadawcy – 1713. W czerwcu 1918 r. został on przydzielony do 8. kompanii żołnierskiej w Zegrzu Południowym-Zachód (II Abt.). Inny szeregowy Hermann Engelbreiht z 5. kompanii żołnierskiej w Zegrzu Południowym-Wschód (I Abt.) w sierpniu 1918 r. otrzymał numer personalny 3286¹⁸.

¹⁷ Karta pocztu polowej Josefa Häfnera wysłana do Kötzing w Dolnej Bawarii. Obieg pocztowy: Zegrze 22 V 1918. Karta ze zbiorów autora.

¹⁸ Karta pocztowa wysłana przez Hermanna Engelbreihtha do Ditzfurta koło Onedlinbergu. Obieg pocztowy: Zegrze 28 VIII 1918. Pocztówka ze zbiorów Marka Mazura.

W zegrzyńskim obozie znajdował się kantor polowej kasy wojennej, w którym żołnierze wracający z Rosji mogli wymienić pieniądze. Przyjmowano głównie dawne ruble, których kurs wiosną 1918 r. wahał się od 1.20 do 1.80 marki. Wymianie podlegały także korony austriackie. Natomiast tzw. kierenki – ruble rządu Kiereńskiego – były dla Banku Rzeszy bez wartości. Ponadto w obozach funkcjonowały zarządy kasowe (Kassenverwaltung), które wypłacały odprawy żołnierzom wyjeżdżającym do Niemiec¹⁹. Finanse przekazywał im szef polowej kasy wojennej (Feldkriegskasse) w GGW²⁰.

W ośrodku kwarantannowym w Zegrzu aktywnie działał Niemiecki Dom Żołnierza, w którym organizowano prelekcje, projekcje kinowe, prowadzono bibliotekę i niedrogą kantinę. Pracę oświatową wspierały gościnne przedstawienia Teatru Niemieckiego z Warszawy oraz występy Niemieckiego Teatru nad Narwią, mającego w Zegrzu stałą siedzibę. Teatr ten został założony latem 1917 r. dla wojsk z Infanterie Ersatz Truppe Warschau. Po wysłaniu tej jednostki na front zachodni zachowano go dla obozu kwarantannowego. Jego scena letnia mieściła się w północnym Zegrzu w formie dużym²¹. Koncertował tu także chór, którym kierował dyrygent Hugo Wenzel. Natomiast posługę religijną wśród żołnierzy nieśli duchowni ewangelicy i katolicy z garnizonowej świątyni w północnym Zegrzu.

Dwu-, trzytygodniowa kwarantanna miała na celu stopniowe przywrócenie dyscypliny wojskowej – służyła, jak napisał gen. Beseler w sprawozdaniu do cesarza Wilhelma II, odbudowie ciała i ducha. Dużą wagę przykładano do ćwiczeń fizycznych: gimnastyki, gier i zawodów sportowych. Ważne były tzw. apele i marsze kompanijne, które miały poprawić kondycję fizyczną i psychiczną byłych jeńców. Istotną rolę pełniły spotkania informujące żołnierzy odciętych dotychczas od świata o bieżącej sytuacji politycznej i wojskowej, naturalnie w duchu procesarskim. Wielu z nich pozyskiwało także informacje z listów otrzymywanych z Niemiec od rodzin, dotyczyły one m.in. aktualnych cen żywności i produktów. Jednak-

¹⁹ *Kassenwesen*, [w:] H. Beseler, 9. Bericht des Generalgouverneurs..., s. 14. Zarządy kasowe utworzono w północnym Zegrzu (III Abteilung) i w Zegrzu Południowym-Zachód (II Abteilung). Natomiast w Jabłonninie powstał wspólny zarząd kasowy dla obozów w Zegrzu Południowym-Wschód (I Abteilung) i w Jabłonninie (Abteilung Jablonna).

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) Kaiserliches Deutsches Generalgouvernement Warschau 1915–1918 (Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie – GGW), sygn. 9, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 5. Mai 1918*, Warschau, den 5. Mai 1918, s. 1.

²¹ Więcej na temat Niemieckiego Teatru nad Narwią, [w:] J. Szczepański, *Niemiecka Piechota Zapasowa w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918*, Warszawa 2008, s. 64–67.

że korespondencja ta przechodziła przez sito cenzury wojskowej i ograniczała się zazwyczaj do ogólnych pozdrowień. Także byli jeńcy wygłaszali w Zegrzu odczyty o swoich doświadczeniach wyniesionych z Rosji. Jeden z nich opublikowała gazeta żołnierska „Der Landsturm”, wydawana od czerwca 1918 r. w Warszawie. Na jej łamach Franz Tirner omówił sytuację gospodarczą Niemców nadwożańskich po przewrocie bolszewickim. Autor, zanim trafił do obozu kwarantannowego w Zegrzu, przez dwa lata pracował jako niemiecki jeńiec wojenny w olejarni w kolonii Balzer (dziś Krasnoarmiejsk) koło Saratowa. Tak przedstawił kondycję jeńców po zawarciu rozejmu rosyjsko-niemieckiego: *Jeńcy wojenni byli traktowani w Balzer ogólnie dobrze. Wprawdzie u Niemców trzeba było więcej i ciężiej pracować niż u Rosjan, ale za to zapłata za pracę i wyżywienie były o wiele lepsze. Jeńcy wojenni, których maniere były społecznie akceptowalne zaczęli bardzo szybko obracać się w najlepszym towarzystwie*²². W artykule czytamy także: *ogromna różnica cen [mąki – J.S.] skłoniła wielu do działań spekulacyjnych, nawet jeńcy wojenni parali się w ostatnim czasie chętnie takim handlem i zarabiali na nim bardzo dużo pieniędzy*²³.

Rzeczywiście po zawarciu rozejmu niemiecko-rosyjskiego w grudniu 1917 r. sytuacja jeńców niemieckich stopniowo się poprawiła. W Petersburgu i Moskwie powstały komitety ochrony praw jeńców, wielu z nich zwolniono z obowiązku przymusowej pracy fizycznej. Na podstawie rozporządzenia Lwa Trockiego otrzymali oni w guberni nowogrodzkiej status robotników najemnych mogących zarabiać pieniądze. Ponadto jeńcy z ciężkich syberyjskich obozów otrzymali możliwość przeniesienia się w okolice Moskwy i Petersburga. Warto zwrócić uwagę, że w tym czasie doszło także do nawiązania wielu związków uczuciowych między jeńcami i Rosjankami, co nie zawsze pokrywało się z obrazem ucieczki z „rosyjskiego piekła”, kreowanym wiosną 1918 r. przez „Deutsche Warschauer Zeitung”²⁴.

Złagodzeniu reżimu obozowego towarzyszyło poddanie jeńców intensywnej propagandzie rewolucyjnej. Dr Paweł Brudek, autor monografii *Rosja w propagandzie niemieckiej...*, podaje iż część jeńców po zwolnieniu miała w planach Lenina stanowić narzędzie do przeniesienia fermentu rewolucyjnego do Niemiec. W tym celu strona bolszewicka podję-

²² F. Tirner, *Ein kleiner Beitrag über deutsche Kolonien an der Wolga im Gouvernement Saratow*, „Der Landsturm” 31 VIII 1918, nr 26, s. 2–3.

²³ Ibidem, s. 2.

²⁴ P. Brudek, *Rosja w propagandzie niemieckiej podczas I wojny światowej w świetle „Deutsche Warschauer Zeitung”*, Warszawa 2010, s. 246–247.

2-639363

2-639363

ła intensywną i niekiedy inteligentną agitację, m.in. wydawała w 1918 r. niemieckojęzyczne czasopisma „Weltrevolution”, „Wahrheit” czy „Weltbefreiung”²⁵. Agitatorzy szerzyli wśród jeńców wojennych, a także wśród cywilnych repatriantów nienawiść do „imperialnych” Niemiec. Obwiniли je za wywołanie konfliktu międzynarodowego i cierpienia wojenne. Trudno przesądzić na ile skuteczna okazała się propaganda. Jednak część jeńców, przy sprzeciwie władz niemieckich, zasiłała szeregi Armii Czerwonej. Inni powołali w Samarze „niemiecki komisariat” złożony z jeńców-socjaldemokratów i niemieckich kolonistów.

Jednym ze sposobów zapobieganiu agitacji była działalność prowadzona w obozach kwarantannowych w GGW. Nie tylko odbudowywano tu kondycję fizyczną byłych jeńców, ale także przesłuchiwano ich i badano nastroje²⁶. Jeńcy byli uważnie obserwowani w Zegrzu przez oficerów wywiadu z Centralnego Urzędu Policji w Warszawie (Zentralpolizeistelle Warschau). Wiosną 1918 r. bagatelizowano jeszcze wpływy propagandy radzieckiej na ich poglądy. W 8. Sprawozdaniu z 13 kwietnia 1918 r. gen. H. Beseler tak raportował cesarzowi Wilhelmowi II: *Wyrażane początkowo obawy, że duża część z nich zarazi się ideami bolszewickimi, zupełnie się nie sprawdziły. Wręcz przeciwnie, w wyniku panujących w Rosji warunków jeńcy wojenni nabrali zbawiennego panicznego strachu przed tak wychwalaną wolnością, równością i braterstwem. Należy oczekiwać, że po powrocie do Niemiec, opowiadając tamtejszym zwolennikom rewolucyjnych idei o swoich doświadczeniach, wyprowadzą ich w ten sposób z błędów*²⁷. Powyższe przekonanie Beselera potwierdzali także duchowni, którzy opiekowali się jeńcami, proboszczowie – Traub z Dortmundu i Luther z Charlottenburga. Pół roku później opinia Beselera znacząco się zmieniła. Obawy o poglądy jeńców wyniesione z Rosji znalazły wyraźne odbicie w 9. Sprawozdaniu z 13 października 1918 r.: *Uwagę zwraca fakt, że osoby powracające w ostatnich transportach są zadziwiająco dobrze obeznane z większością tematów politycznych. Gdy osoby z pierwszych transportów były pozytywnie usposobione i szczęśliwe, że wyrwały się z rosyjskiej nędzy i rozgardiaszu, te ostatnie są źle nastawione i stosunki panujące*

²⁵ P. Brudek, op. cit., s. 263.

²⁶ G. Wurzer, *Die Kriegsgefangene der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 2005, s. 522.

²⁷ *Rückkehr deutscher Kriegsgefangener*, [w:] H. Beseler, 8. Bericht des Generalgouverneurs..., s. 9.

w Niemczech postrzegają bardzo negatywnie²⁸. I dalej konkluduje: W skrócie można powiedzieć, że potwierdziło się przypuszczenie z ostatniego raportu, iż stan fizyczny, psychiczny i moralny, lepszy był u osób powracających w pierwszych transportach niż przybyłych ostatnio²⁹. Zapewne część uwolnionych żołnierzy przeniosła przez obozy kwarantannowe w GGW na rodzimy grunt radykalne poglądy społeczne. Wydaje się, że kilka miesięcy później poskutkowało to poparciem rewolucji listopadowej w Niemczech.

2. Szpital garnizonowy w Zegrzu Południowym

Żołnierzy w obozie kwarantannowym poddano obserwacji medycznej, obejmującej m.in. badania krwi i kału. Gdy zdarzały się przypadki podejrzenia cholery lub malarii, pacjentów kierowano do oddziału zakaźnego utworzonego przy szpitalu garnizonowym w Zegrzu Południowym (Ortslazarett Zegrze-Süd). Tu jeńcy przechodzili 5-dniową izolację i szczepienia. Szpital liczący początkowo 40 łóżek utworzono w kwietniu 1918 r. W połowie roku liczbę miejsc zwiększono do 80³⁰. Jego szefem, a także przełożonym oficerów sanitarnych w Jabłonie i północnym Zegrzu został lekarz sztabowy Frick z Halle. Jemu podlegał również gabinet stomatologiczny, prowadzony przez dr. Jaehna – przed mobilizacją, dyrektora i wykładowcę 2. Berlińskiej Kliniki Stomatologicznej. Zegrzyński lazaret był niewielką placówką w porównaniu z dużymi szpitalami fortecznymi Warszawy i Modlina. 28 października 1918 r., na dwa tygodnie przed odzyskaniem niepodległości, w Zegrzu Południowym leczyło się zaledwie 41 niemieckich żołnierzy. W tym samym czasie, w jednym tylko warszawskim Festungslazarett III przebywało ponad 1900 żołnierzy, w szpitalu w Modlinie – prawie 1300 żołnierzy, a w szpitalu jeńców rosyjskich (Russenzazarett Zitadelle) w warszawskiej Cytadeli – 755 chorych³¹. Warto dodać, że w lazarecie dla Rosjan został urządzony warsztat ortopedyczny, gdzie jeńcy rosyjscy wytwarzali protezy dla niemieckich inwalidów powracających z niewoli.

²⁸ Rückkehr deutscher Kriegsgefangener, [w:] H. Beseler, 9. Bericht des Generalgouverneurs..., s. 10.

²⁹ Ibidem, s. 10.

³⁰ AGAD, GGW, sygn. 3, Gesundheitszustand, [w:] Bericht über Tätigkeit und Zustände im Gouvernementsgebiet für die Zeit vom 1.7.18 bis 25.9.18, Warschau 25. September 1918, k. 13.

³¹ AGAD, GGW, sygn. 46, Krankenbestand in den Lazaretten des Gouvernements Warschau vom 28. 10. 1918, k. 123.

3. Festyny sportowo-rozrywkowe

Pobyt w obozie kwarantannowym w Zegrzu uatrakcyjniały żołnierzom festyny sportowo-rozrywkowe organizowane z rozmachem na terenie fortu dużego (zwanego przez Niemców fortem zachodnim). Wiele uwagi poświęciła im niemiecka prasa okupacyjna. Na łamach „Deutsche Warschauer Zeitung” opublikowano kilka relacji z Zegrza. Z czasem festyny stały się słynne w całym Gubernatorstwie Warszawskim. Chętnie odwiedzali je niemieccy goście z Warszawy, którzy w dniu imprezy przyjeżdżali specjalnym pociągiem z Dworca Wiedeńskiego³².

Pierwszy obszerny artykuł: *Das Pfingst-Sportfest in Zegrze* poświęcono festynowi sportowemu zorganizowanemu w maju 1918 r. w święto Zielone Świątki³³. Autor relacji zwrócił uwagę na inscenizację przygotowaną przez żołnierzy, w której to niemieccy farmerzy odpierają atak „Afrykańczyków”. Jednakże najistotniejszą częścią imprezy były zawody lekkoatletyczne kierowane przez kpt. Hagena, obejmujące czwórbój: pchnięcie kulą, skok w dal, trójskok, bieg na 100 metrów. Towarzyszyły im pokazy gimnastyczne z programem opracowanym przez wspomnianego już ppor. landwery Flüchtera, adiutanta komendanta obozu. Podczas festynu odbyły się także zawody zapaśnicze o mistrzostwo Zegrza, których zwycięzcą został Georg Lewandowski. Podsumowaniem zawodów była niewyszukana raczej zabawa, przypominająca ludowe odpusty zielonoświątkowe w Niemczech. Na dziedzińcu fortu ustawiono drewniane 12-metrowe słupy, na które żołnierze wdrapywali się, aby złapać papierosy, kielbasę lub szynkę. Serwowano piwo, a kuglarze i zegrzyńska orkiestra wojskowa urozmaicały zabawę. Kulminacyjnym punktem festynu było wręczenie nagród i wyróżnień przez komendanta obozu mjr. landwery von Heyna, którego przemówienie tak cytował dziennik „Deutsche Warschauer Zeitung”: *Słyszano wiele wątpliwości co do tego, czy po powracających jeńcach, po tylu przeżytych trudach, można się jeszcze spodziewać sportowego wysiłku. Przebieg festynu udowodnił, że wątpliwości te były niezasadne. Stary niemiecki duch sportowy jest żywy wśród żołnierzy. Wyniki były dobre, a niekiedy wybitne. Nagrody ufundowane przez ojczyznę dodadzą byłym jeńcom odwagi i radości. Pokazują, że ojczyzna*

³² Współcześnie na miejscu Dworca Wiedeńskiego znajduje się dworzec Warszawa Śródmieście.

³³ *Das Pfingst-Sportfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 25 V 1918, nr 140, b.p. Święto Zielonych Świątek w 1918 r. przypadło 19 maja.

o nich nie zapomniła³⁴. Pozytywną ocenę festynu podzielali nie tylko zwycięzcy zawodów: szer. Engel (1. nagroda), strzelec Gerber (2. nagroda), muszkieter Reuter (3. nagroda) i muszkieter Neußer (4. nagroda), ale także ich widzowie. Cytowany już szeregowy Josef Häfner w liście do rodziców w Kötzting w Dolnej Bawarii pisał: *W Zielone Świątki mieliśmy tu całkiem ładną imprezę sportową i w ogóle robi się tu wszystko, żeby skrócić i uprzyjemnić nam czas kwarantanny*³⁵.

Nieco skromniejszy program artystyczno-sportowy przedstawiono w zegrzyńskim forcie 9 czerwca 1918 r.³⁶ Tym razem obok żołnierzy z Zegrza i Jabłonny na wałach zasiedli goście z Warszawy. Niemiecki Teatr nad Narwią zaprezentował sztukę pt. *O Deutschland hoch in Ehren*. Napisał ją w 1917 r. por. rez. Conrad, były adiutant gen. mjr. Friedricha von Massowa, dowódcy zgrupowania piechoty Infanterie Ersatz Truppe Warschau. W role wcielili się m.in. podoficerowie Josef Berten, Karl Pluscher i Max Hünchen. Ponadto męski kwartet solowy wykonał składankę szlagierów berlińskich. Z nowym, rzekomo lepszym repertuarem zaprezentował się chór męski. Wojsko zabawiały też dwie kilkumetrowe kukły z karykaturalnymi głowami symbolizujące w pantomimicznym tańcu Niemcy i „knującą” Anglię. Duże wrażenie na zebranych wywarło wspomnienie zmarłych towarzyszy i cierpienia jeńców doznane na Syberii, które przypomniał jeden z landszturmistów. Jak odnotował „Deutsche Warschauer Zeitung”, przedstawienie w Zegrzu z zainteresowaniem obejrzał gen. mjr baron von Schleinitz, dowódca 26. Pułku Piechoty Landszturmu w Warszawie³⁷. Warto dodać, że doskonale znał on zegrzyńską twierdzę, gdyż od połowy 1917 r. do kwietnia 1918 r. był tu szefem sztabu zgrupowania Infanterie Ersatz Truppe Warschau³⁸.

Dużo miejsca niemiecki dziennik poświęcił festynowi sportowemu, który miał miejsce w Zegrzu 23 czerwca 1918 r. Zorganizowano go na zakończenie tzw. tygodnia sportowego, w czasie którego żołnierze zmagali się w różnych dyscyplinach kwalifikacyjnych, m.in. w biegu z przeszkodami na 200 m, shtafecie, rzucie granatem, dyskiem i włócznią, w skoku w dal, szermierce i zapasach. Kwalifikacje rozpoczął mecz piłki nożnej, który wy-

³⁴ Ibidem.

³⁵ Karta poczty polowej Josefa Häfnera. Obieg pocztowy: Zegrze 22 V 1918.

³⁶ *Sommerfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 9 VI 1918, nr 155, b.p.

³⁷ *Künstlerfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 12 VI 1918, nr 158, b.p.

³⁸ AGAD, GGW, Sygn. 11, *Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements nach den Stande 18. Oktober 1917*, Warschau 18. Oktober 1917, s. 3; *Veränderungen zur Personalliste Nr. 1459*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 5 V 1918, nr 97, s. 544.

grała reprezentacja II oddziału³⁹. W niedzielę 23 czerwca 1918 r.wały fortu w Zegrzu pomieściły wielu widzów, których korespondent „Deutsche Warschauer Zeitung” szacował na około 6 tys.⁴⁰. Zawody zapaśnicze o mistrzostwo Zegrza tym razem wygrał Richard Schinkowski. W czasie zawodów zegrzyńskie stowarzyszenia gimnastyczne „Hindenburg” i „Ludendorff” demonstrowały ćwiczenia lekkoatletyczne na poręczach, drążku i koźle. W przerwach pomiędzy rozgrywkami widownię zabawiali komicy z Niemieckiego Teatru nad Narwią.

Tabela nr 2.

Wyniki zawodów sportowych rozegranych w Zegrzu 23 czerwca 1918 r.

Dyscyplina	1. miejsce	Rezultat
Bieg na 100 metrów	Alfred Hannemann	13,4 s.
Rzut piłeczką	Johann Hecht	50,10 m
Pchnięcie kulą 10 kg	Johann Kramer	7,7 m
Trójskok	Alfons Köttel	10,38 m
Rzut granatem ręcznym w dal	Richard Müller	50 m
Rzut granatem ręcznym do celu	Richard Priebe	8 pkt.
Sztafeta 4 razy 100 m	6. kompania	57 s.
Rzut oszczepem	Karl Simming	44,10 m
Rzut dyskiem	Karl Platz	26,55 m
Bieg 200 m z przeszkodami	Alfred Hannemann	43 s.
Zapasy o mistrzostwo Zegrza	Richard Schinkowski	
Szermierka	Franz Müller	

Źródło: *Sportfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 30 VI 1918, nr 177.

Po zawodach niemiecki korespondent podkreślał w propagandowym tonie, że jeńcy udowodnili, iż *nie upadł w nich duch narodowy i nawet jeśli głód osłabił ich ciała w ostatnich latach, to w poszczególnych dyscyplinach osiągnięto dobre wyniki*. Niektóre z nich były rzeczywiście porównywalne z rekordami czołowych polskich lekkoatletów, np. w rzucie dyskiem. W tej dyscyplinie Mieczysław Szereda z Klubu Sportowego „Korona” uży-

³⁹ *Sportfest in Heimgekehrtenlager Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 22 VI 1918, nr 168, b.p.

⁴⁰ *Sportfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 30 VI 1918, nr 177, b.p.

skał podczas wrześniowych zawodów lekkoatletycznych na warszawskiej Agrykoli odległość 26,28 m⁴¹.

Zbliżony przebieg miały kolejne duże zawody sportowe – 13 sierpnia 1918 r. Autor artykułu *Sportfest in Zegrze* zaznaczył, że wprowadzeniem do nich był zsynchronizowany taniec z granatami ręcznymi. Należy podkreślić, że po raz pierwszy uwzględnił w relacji obecność w Zegrzu żołnierzy tureckich, którzy jako wojska sprzymierzone razem z Niemcami opuścili rosyjskie obozy jenieckie. W przerwie między zawodami wykonywali oni kilka tańców ludowych⁴². Także w prasie polskiej w lipcu 1918 r. odnotowano wzmożony przyjazd jeńców tureckich do Warszawy⁴³. „Deutsche Warschauer Zeitung” w notatce z września 1918 r. ponownie zwrócił uwagę na Turków licznie zgromadzonych w Zegrzu. Wzięli oni udział w uroczystości upamiętniającej zwycięską dla Prus bitwę pod Sedanem w 1870 r.⁴⁴. Z wałów fortu obejrzeli program artystyczno-rozrywkowy obejmujący m.in. pieśni w wykonaniu tenora Rudolfa Ermelsa oraz występ „tancerki płci męskiej”. Istotę przedstawienia stanowiła wspomniana już sztuka *O Deutschland hoch in Ehren*, którą wystawił Niemiecki Teatr nad Narwią. Zegrzyński teatr wraz z zespołem muzycznym gościnnie występował m.in. w Jabłonie, Puławach i Warszawie. Otrzymywał pochlebne recenzje prasowe⁴⁵.

⁴¹ *Pierwsza Olimpiada*, „Kurjer Warszawski” 22 IX 1918, nr 262, s. 15.

⁴² *Sportfest in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 21 VIII 1918, nr 228, b.p.

⁴³ *Jeńcy – Turcy*, „Godzina Polski” 5 VII 1918, nr 181-A, s. 5; *Dla jeńców*, „Kurjer Warszawski” 14 VII 1918, nr 192, s. 5; *Jeńcy – Turcy i Bułgarzy*, „Godzina Polski” 13 VII 1918, nr 189-A, s. 5.

⁴⁴ *Sedanfeier in Zegrze*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 6 IX 1918, nr 244, b.p. Prof. A. Kołodziejczyk uznał odkrycie obecności jeńców tureckich w obozie kwarantannowym w Zegrzu za absolutną nowość w historiografii, por. A. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Niemiecka Piechota Zapasowa w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918*, „Rocznik Legionowski”, t. III, 2011, s. 497.

⁴⁵ O występach Niemieckiego Teatru nad Narwią czytamy w: *Pułtusk*, „Der Landsturm” 25 IX 1918, nr 33, s. 2; *Gastspiel der Theatertruppe aus Zegrze im Festungslazarett 3*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 4 VIII 1918, nr 211, b.p.

Rozdział III

Instytucje wspierające funkcjonowanie obozu kwarantannowego. Infrastruktura pomocnicza

Nadzór techniczny nad budynkami ośrodka kwarantannowego prowadziła zegrzyńska filia Administracji Garnizonu Jabłonna⁴⁶, konkretnie zarządzał nimi administrator obszaru Zegrze. W okupowanym Królestwie Niemcy utworzyli administracje tylko dla największych pocarskich zespołów koszarowych. W październiku 1918 r. istniały one w twierdzach Dęblin i Modlin, w Łodzi, Łomży, Ostrowi, Zambrowie, a także w Warszawie i Jabłonie wraz z filiami w Mińsku Mazowieckim, Rembertowie, wspomnianym już Zegrzu i w Beniaminowie w obozie internowanych oficerów Legionów Polskich. Na podobnej zasadzie zostały rozwiązane kwestie aprowizacji. Żywność dla obozu kwarantannowego dostarczała zegrzyńska filia Polowego Urzędu Prowiantowego z Jabłonna. Jesienią 1918 r. na obszarze okupacji niemieckiej funkcjonowało 16 dużych polowych urzędów prowiantowych z dwiema filiami w Wieluniu i Zegrzu. Urzędnicy wojskowi z administracji garnizonowej, jak i urzędu prowiantowego zatrudniali w zegrzyńskich obozach kwarantannowych ludność cywilną, najczęściej z okolicznych wsi. Podejmowała ona pracę w kuchni, gospodarstwie rolnym, a także sprzątała w koszarach, opierała wojsko, dowoziła żywność i towary. Urzędnicy wojskowi nie podlegali rozkazom komendanta ośrodka kwarantannowego mjr. Heyna. Ich zwierzchnikiem był szef Wydziału Intendentury IVa w Sztapie GGW – tajny radca dr Erich von Wunderlich.

Latem 1918 r. poza bawarskimi landszturmistami z batalionu „Speyer” (IIB,17) służbę patrolową w Zegrzu pełnili także żołnierze z innych jed-

⁴⁶ AGAD, GGW, sygn. 10, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 8. Oktober 1918*, Warschau, den 8. Oktober 1918, s. 7.

nostek wojskowych. Przeważnie byli to landszturmiści z 2. Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Merzig” (XVI,20), którzy podobne zadania wykonywali także w pobliskiej Jabłonce i Markach. Natomiast zegrzyńskiego mostu i Narwi strzegły posterunki wojskowe kordonu wewnętrznego (tzw. Sperrlinie). Jego celem, z punktu widzenia władz niemieckich, było kontrolowanie ruchu ludności i wojska pod kątem zwalczania przemytu, dezercji i szpiegostwa. Na moście w Zegrzu wartę najczęściej wystawiali żołnierze 2. kompanii 2. Batalionu Piechoty Landszturmu „Schroda” (V,18). Pododdziałem tym dowodził kpt. Hahn, z zawodu mistrz budowlany w Jeleniej Górze. Zegrzyński posterunek podlegał komendzie odcinka kordonu Warszawa-Północ z siedzibą w Nowym Dworze⁴⁷. Niezależnie od ochrony wojskowej, okolice Zegrza dodatkowo patrolowali żandarmi z 8. stacji żandarmerii obejmującej obszar Serock-Zegrze. Zostali oni podporządkowani dowódcy obwodu żandarmerii Warszawa-Zachód st. żandarmowi Rauschowi⁴⁸.

W 1918 r. wyjazd z zegrzyńskich obozów kwarantannowych umożliwiała wojskowa linia kolejowa Zegrze-Jabłonna, wybudowana w 1897 r. przez rosyjski 4. Batalion Kolejowy. Po zniszczeniach wojennych niemieckie władze ponownie oddały ją do użytku w marcu 1916 r. Zegrzyńska linia wraz z pozostałymi kolejami na obszarze GGW podlegała 4. Wojskowej Dyrekcji Kolejowej z siedzibą w Warszawie⁴⁹. Według rozkładu jazdy z 2 kwietnia 1918 r. pociąg osobowy wyruszający o godz. 9.01 z Zegrza Południowego docierał na dworzec Warszawa Wiedeńska o godz. 10.41. Jednocześnie kursowanie pociągów było skoordynowane z rejsami parowej żeglugi pasażerskiej na Narwi między Zegrzem i Pułtuskim⁵⁰. Żołnierze z ośrodków kwarantannowych korzystali również z połączenia wąskotorówką relacji Zegrze-Struga-Marki-Warszawa. Na odcinku od Zegrza do Strugi ruch odbywał się po wojskowej linii wąskotorowej, udostępnionej pasażerom w listopadzie 1916 r. Następnie kolejką marecką docierali do ul. Stalowej na warszawskiej Pradze.

⁴⁷ Komendantura w Nowym Dworze Mazowieckim nosiła w niemieckiej nomenklaturze nazwę: *Abschnittskommando der Sperrlinie Warschau Nord*.

⁴⁸ *Okręgi żandarmerii pow. Warszawskiego*, „Godzina Polski” 25 VII 1918, nr 201-A, s. 4. Dowódcą Brygady Żandarmerii w GGW był gen. von Versen.

⁴⁹ 4. Wojskowa Dyrekcja Kolejowa (Militär-Eisenbahn Direktion Nr. 4) z siedzibą zarządu w Warszawie wraz z innymi regionalnymi dyrekcjami na Wschodzie była podporządkowana Generalnej Wojskowej Dyrekcji Kolei na Wschodzie (Militär-Generaldirektion der Eisenbahnen Warschau), por. A. Sarter, *Die Deutschen Eisenbahnen im Kriege*, Stuttgart 1930, s. 269.

⁵⁰ *Aufnahme des Personendampfer Verkehrs zwischen Zegrze und Pultusk*, „Deutsche Warschauer Zeitung” 24 IV 1918, nr 89, b.p.

Komunikację między obozami w Zegrzu i Zegrzu Południowym oddzielonymi Narwią umożliwiał tzw. „nowy most niemiecki”, liczący 335 m długości. Zastąpił on dawny most kratownicowy wysadzony w sierpniu 1915 r. przez wycofujących się Rosjan. Jego budowę ukończono w początkach maja 1916 r.⁵¹. W planach inżynierów przeszła miały się wspierać na solidnych betonowych filarach, jednakże długo utrzymujący się łód oraz wysoki poziom Narwi na początku 1916 r. uniemożliwiły realizację takiego projektu⁵². Zdołano jedynie wybudować dwa skrajne betonowe filary na brzegu i jeden w rzece, natomiast środkowe przeszła zostały oparte na solidnych drewnianych palach. Nadzorcami mostu w Zegrzu do 1918 r. byli kolejno budowniczowie rządowi: Reese (1916/1917), Pundt (1917) i Haüfel (1917/1918)⁵³.

Żołnierze wysyłali z Zegrza tysiące pocztówek i listów do rodzin z informacjami o spodziewanym zakończeniu kwarantanny i terminie powrotu do domu. Korespondencję tę przyjmował Cesarsko-Niemiecki Urząd Pocztowo-Telegraficzny, uruchomiony w Zegrzu 8 czerwca 1916 r. Podobnie jak na poczcie w garnizonie Jabłonna, przyjmowano w nim korespondencję: *członków armji, wojskowych i cywilnych zarządów, jak również pracowników tychże*⁵⁴. Przesyłki musiały być opatrzone przez żołnierzy napisem *Feldpost* (poczta polowa) oraz stemplem formacyjnym danej kompanii. Z analizy korespondencji żołnierskiej wysłanej w okresie od marca do listopada 1918 r. okazuje się, że niemiecka poczta w Zegrzu dysponowała jednym typem metalowego kasownika (datownika). W jego górnej części umieszczono napis ZEGRZE, pośrodku datę dzienną, a na dole trzy gwiazdki⁵⁵.

Najczęściej żołnierze wysyłali do rodzin pocztówki z widokami Warszawy. Rzadziej używali kart przedstawiających Zegrze, które w 1916 r. wydała Polowa Księgarnia Armii Bug. Seria obejmowała dwa komple-

⁵¹ *Fertigstellung von Brücken*, „Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau” 15 V 1916, nr 24, s. 153.

⁵² AGAD, Szef Administracji w GGW, sygn. 6, *Strom-, Wasser- und Brückenbau*, [w:] 4. (6.) *Vierteljahrsbericht des Verwaltungschefs bei dem Generalgouvernement Warschau für die Zeit vom 1. April 1916 bis zum 30. Juni 1916*, s. 29.

⁵³ Warto dodać, że filary mostu z betonowymi wieżyczkami zachowały się do dziś. Po spiętrzeniu Narwi i utworzeniu Jeziora Zegrzyńskiego malowniczo wystają ponad lustro wody.

⁵⁴ „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, „Dziennik rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego” 21 VI 1916, nr 36, s. 11.

⁵⁵ Z analizy kilkudziesięciu odcisków stempli wynika, że zegrzyński datownik miał średnicę 25 mm, por. także J. Dudziński, S. Żółkiewski, *Organizacja poczt okupacyjnych na ziemiach polskich 1914–1918*, Warszawa 1972, s. 86.

ty po dziesięć sztuk zatytułowane: *Segrshe I* i *Segrshe II*. Pocztówki nie były najlepszej jakości, ale pozwalały pokazać rodzinom główne miejsca odbywania kwarantanny w Zegrzu: koszary, szpital, fort, a nawet stację kolejową i była cerkiew. Innym prestiżowym wydawcą, którego pocztówki wysyłali żołnierze, była firma dr. Brunona Trenklera z Lipska. Opublikowała ona widoki niemieckiego Domu Żołnierza z Zegrza Południowego (budynek nr 7). Jednak pocztówki wspomnianych wyżej wydawców wydrukowano dwa lata wcześniej dla zgrupowania piechoty Infanterie Ersatz Truppe Warschau i nie oddawały one aktualnego obrazu Zegrza. Dlatego, jak sądzę, największą wartość poznawczą mają fotografie wykonane w zegrzyńskim obozie kwarantannowym w 1918 r., które jednak są niezwykle rzadko spotykane. Żołnierze pozowali na nich w koszarach i forcie dużym, a także nad Narwią. Dzięki zdjęciom poznajemy sposób ich umundurowania, a nawet jak wyglądały opisane wyżej festyny. Ich wartość, poza warstwą ilustracyjną, podnoszą stemple formacyjne poszczególnych kompanii, które pokazują ich rozlokowanie w Zegrzu i Jabłonie. Także treść korespondencji nierzadko oddaje stan ducha byłych jeńców. Wiele pocztówek wysyłanych zaraz po przybyciu do Zegrza zaczynało się od słów podobnych do tych, które skreślił podoficer E. Hilling: *Uciekłszy szczęśliwie z niewoli, posyłam Panu i Pańskiej Rodzinie serdeczne pozdrowienia. Do zobaczenia za cztery tygodnie*⁵⁶.

⁵⁶ Pocztówka podoficera E. Hillinga wysłana do Berlina Johannisthal. Obieg pocztowy: Jabłonna 17 VI 1918. Pocztówka ze zbiorów autora.

Zakończenie

Przez pół roku, do 15 września 1918 r., przez ośrodki odbywania kwarantanny w Zegrzu, Jabłonie i Warszawie przeszło prawie 70 tysięcy oficerów i żołnierzy niemieckich, tureckich, austro-węgierskich i bułgarskich. Była to liczba, jak już wspomniałem we wstępie, znacznie przewyższająca stałą obsadę wojsk w GGW, szacowaną w 1918 r. na około 50 tys.⁵⁷. To ogromne przedsięwzięcie organizacyjne udało się władzom GGW przeprowadzić szybko i sprawnie.

Tabela nr 3.

**Żołnierze zarejestrowani w obozach kwarantannowych GGW,
marzec–wrzesień 1918 r.**

	Oficerowie	Szeregowi
Wojska niemieckie	558	65 031
Wojska tureckie	482	3246
Wojska bułgarskie	14	52
Wojska austro-węgierskie	–	102
	1054	68 431

Źródło: 9. Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. April 1918 bis 30. September 1918, Warschau 13 X 1918, s. 10–11.

Ośrodki kwarantannowe funkcjonowały aż do chwili odzyskania przez Polskę niepodległości. Jeszcze 8 listopada 1918 r. na Dworzec Kowelski w Warszawie (obecnie Dworzec Gdański) przyjechało 317 jeńców wojennych⁵⁸. Niewątpliwie już w tym okresie ilość powracających żołnierzy znacznie się zmniejszyła. Z tego powodu ograniczono personel w obozach, m.in. wspomnianą 1. kompanię Bawarskiego Batalionu Piechoty Landszturmu „Speyer” (IIB,17) odesłano do macierzystego pułku w Grupie Armii „Kijów”. Pod koniec października 1918 r. wygasł dział-

⁵⁷ J. E. Szczepański, *Landszturm w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012, s. 259.

⁵⁸ *Powrót uchodźców*, „Kurjer Warszawski” 10 XI 1918, nr 311, s. 9.

ność Dom Żołnierza w Zegrzu. Wydarzeniu temu towarzyszyła smutna uroczystość, o której wspominał w liście z 29 października 1918 r. Paul Eichler.

W listopadzie 1918 r. w dniach przełomu, po ustąpieniu cesarza Wilhelma II i utracie władzy w GGW przez gen. Hansa von Beselera, w obozie kwarantannowym w Zegrzu na wzór innych niemieckich garnizonów ukonstytuowała się Rada Żołnierska (Soldatenrat). Jej naczelnym celem była szybka ewakuacja wojsk i mienia do Rzeszy. Jednocześnie już 11 listopada 1918 r. do zegrzyńskich koszar wkroczył niewielki, 24-osobowy pododdział Polskiej Organizacji Wojskowej. Dowodził nim Eugeniusz Jurkowski ps. „Grabiński”, dowódca 3. plutonu Obwodu Praskiego POW. Peowiaci na swoją siedzibę obrali dotychczasowe ambulatorium. Nie byli w stanie przejąć i zabezpieczyć rozległej zegrzyńskiej twierdzy. Walerian Śliwiński, żołnierz 3. plutonu wspominał: *Było nas razem ze dwa tuziny. Zadaniem zaś naszym było, po zajęciu twierdzy Zegrza Północnego i Południowego, strzeżenie wszystkich obiektów, do czego również zmusiliśmy i żołnierzy niemieckich, którzy pozostawali pod naszą opieką do czasu wysłania ich do faterlandu*⁵⁹. Żołnierze z obozu kwarantannowego mieli już dość wojny, ale podjęli się jeszcze pełnienia wart w Zegrzu wspólnie z peowiakami. Nie okazali się jednak sumiennymi strażnikami. Za bezcen wyprzedawali mienie obozowe, z którego szczególne wzięcie miały: *komplety medykamentów zabezpieczających przed figlami przygodnych amorów*⁶⁰. Kilka tysięcy „medykamentów” zajmowało jedno z pomieszczeń w ambulatorium.

Kwestia opuszczenia Zegrza przez wojska okupacyjne jest różnie przedstawiana w źródłach. Według raportu ppor. marynarki Tadeusza Strybła dla szefa marynarki niemiecka załoga odplynęła z Zegrza przed południem 13 listopada 1918 r.⁶¹ Nieliczni polscy wojskowi nie byli w stanie podjąć interwencji w chwili załadunku niemieckich żołnierzy na statek „Herold”. Jednocześnie parowiec holował berlinkę po brzegi wypełnioną wojskiem. Całość transportu rzeczno-ubezpieczały karabiny maszynowe.

Nieco inaczej sprawę ewakuacji z Zegrza naświetlił niemiecki memoriał pt. „Reichsvärreter” (Zdraycy Rzeszy) opracowany w 1922 r. na bazie dokumentów Urzędu Likwidacyjnego GGW. Jego fragmenty w 1924 r.

⁵⁹ Sybirak [Walerian Śliwiński], *Słów parę o roku 1918*, „Peowiak. Organ Związku Peowiaków”, XI 1932, nr 9 (21), s. 13.

⁶⁰ Ibidem, s. 13.

⁶¹ P. Łossowski, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986, s. 168.

opublikował Wacław Szmidt⁶². Zgodnie z niemieckim opracowaniem załoga obozu kwarantannowego w Zegrzu, mając w pamięci doświadczenia wyniesione z Rosji, przygotowała do wywiezienia także żywność i wyposażenie. Jednakże na rozkaz podoficera (vizefeldwebela) Martina Domke – dr. prawa i wpływowego działacza Głównej Rady Żołnierskiej w Warszawie – wyposażenie pozostawiła na miejscu, ewakuując tylko ludzi⁶³. Być może M. Domke, wypełniając warunki umowy zawartej z J. Piłsudskim, posunął się do podstępu. W czasie rozmowy z zegrzyńską radą powołał się na rzekomy rozkaz pozostawienia mienia wydany przez nowy niemiecki rząd z Berlina. Trudno rozstrzygnąć na ile usłuchano M. Domkego, a na ile przeważała chęć ewakuacji wszystkich żołnierzy z licznego obozu. Statek nie był dużą jednostką i mienie być może musiało ustąpić ludziom⁶⁴.

Cytowany wyżej, kpr. W. Śliwiński tak wspominał Zegrze po opuszczeniu go przez wojska niemieckie: *Służba wartownicza w pierwszych dniach trwała 14 godzin na dobę, resztę czasu zabierał spoczynek, służba patrolowa i częste nocne alarmy dla odparcia wizyt amatorów taniej zdobyczy, zakradających się w celach rabunkowych do wojskowych magazynów. Zuchwalstwo tego elementu doszło do tego stopnia, że na nasze wezwania do zaprzestania rabunku odpowiadano strzałami...*⁶⁵. Ofiarność żołnierzy POW pozwoliła wkrótce utworzyć polską komendę Twierdzy Zegrze, na czele której w listopadzie 1918 r. stanął płk Olgierd Pożerski.

W przeciwieństwie do pokojowego zajęcia koszar w Zegrzu, akcja rozbrojenia garnizonu przy stacji kolejowej Jabłonna była bardziej dramatyczna. Podczas niej zginął Antoni Gawryszewski, kolega wspomnianych wyżej żołnierzy z plutonu praskiego⁶⁶. 11 listopada 1918 r. około 100-osobowa kompania peowiaków z Chotomowa, Krubina, Olszewnicy, Skrze-

⁶² W. Schmidt, *Rozbrojenie Niemców w Polsce 1918 r. w oświetleniu nacjonalistów niemieckich*, „Droga” 1924, nr 4, s. 34. Niezależnie od tendencyjnej interpretacji, memoriał „Reichsvärreter” podaje wiele nieznanych faktów z urzędowych źródeł.

⁶³ M. Domke był podoficerem służącym w głównym parku samochodowym w Warszawie (Kraftwagenpark Warschau), mającym siedzibę w Warszawie u zbiegu ulic dolnej Smolnej i Książęcej.

⁶⁴ Statek wiślany „Herold” został zbudowany w 1897 r. przez stocznię w Elblągu. Była to jednostka pasażersko-towarowa, bocznokołowiec, mogąca zabrać około 170 pasażerów. Przed wybuchem I wojny statek należał do Chaima Rogozika z Płocka, pływał od Sandomierza do granicy niemieckiej pod Nieszawą. W czasie I wojny znajdował się jako zdobycz wojenna w zarządzie niemieckim. Po I wojnie nosił nazwę „Kazimierz Wielki”.

⁶⁵ Sybirak [W. Śliwiński], op. cit., s. 14.

⁶⁶ *Nabożeństwo za zmarłych Peowiaków Okręgu I-A*, „Peowiak. Organ Związku Peowiaków”, XI 1932, nr 9(21), s. 20.

szewa i niezrzeszonych ochotników zaatakowała miejscowe koszary. Natarciem dowodził 20-letni sekcjny Polikarp Wróblewski ps. „Wyrwa”, absolwent tajnych kursów podoficerskich POW w Buchniku. Peowiaci, według jego późniejszej relacji, opanowali m.in. niemieckie magazyny z żywnością i z sortami mundurowymi. W tych ostatnich znaleźli kilka tysięcy mundurów. Według P. Wróblewskiego były one przeznaczone dla żołnierzy z Polskiej Siły Zbrojnej⁶⁷. Sądzić jednak należy, że składowano je raczej dla jeńców niemieckich i tureckich, mających w Jabłonnie ośrodek kwarantannowy. Wspomniane przez P. Wróblewskiego pododdziały Polskiej Siły Zbrojnej już od marca 1918 r. w większości były skoncentrowane w Ostrowi.

Ostatni żołnierze niemieccy z obozów kwarantannowych opuścili ziemie polskie w listopadzie 1918 r. wraz z regularnymi pododdziałami okupacyjnymi. Ich wyjazd oznaczał koniec okupacji niemieckiej w Królestwie Polskim.

⁶⁷ Relacja Polikarpa Wróblewskiego, żołnierza POW, spisana w 1972 r. dla Klubu Oficerów Rezerwy w Legionowie, rękopis w posiadaniu syna – Bohdana Wróblewskiego.

ANEKSY

Struktura organizacyjna ośrodków kwarantannowych dla jeńców niemieckich w GGW, 1918 r.

Ośrodek kwarantannowy dla Niemców powracających do ojczyzny w Warszawie

(Quarantäneanstalt für deutsche Heimgekehrte Warschau)

- Obóz kwarantannowy w Cytadeli dla podoficerów komisjonowanych (Quarantänelager für Portepée-Unteroffiziere in der Zitadelle), Komendant obozu – kpt. Hesse.
- Obóz kwarantannowy w Łazienkach dla oficerów powracających do ojczyzny (Offiziers-Heimgekehrtenlager Lazienki), Komendant obozu – kpt. Zschiesche.

Ośrodek kwarantannowy dla Niemców powracających do ojczyzny w Zegrzu

(Quarantäneanstalt für deutsche Heimgekehrte Zegrze)

Komendant ośrodka kwarantannowego – mjr landwery Heyn,
Adiutant komendanta – ppor. landwery Flüchter.

- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział I, Zegrze Południowe-Wschód (Heimgekehrten-Lager Abteilung I Zegrze Süd-Ost).
- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział II, Zegrze Południowe-Zachód (Heimgekehrten-Lager Abteilung II Zegrze Süd-West).
- Obóz powracających do ojczyzny, Oddział III, Zegrze-Północ (Heimgekehrten-Lager Abteilung III Zegrze Nord).
- Obóz powracających do ojczyzny Oddział Jabłonna, obóz w Jabłonie (dziś Legionowo) (Heimgekehrten-Lager Jablonna, Abteilung Jablonna).
- Zarząd kasowy (Kassenverwaltung)
Oddział I Zegrze Południowe – płatnik (Zahlmeister) Clauss.

Wykaz instytucji pomocniczych dla ośrodka kwarantannowego w Zegrzu i Jabłonna

Polowy Urząd Prowiantowy Jabłonna

(Feldproviandamt Jablonna)

- **Filia Polowego Urzędu Prowiantowego Jabłonna w Zegrzu**
(Zweig-Verwaltung des Feldproviandamts Jablonna in Zegrze).

Administracja Garnizonu Jabłonna

(Garnisonverwaltung Jablonna)

- **Zegrzyński oddział Administracji Garnizonu Jabłonna**
(Garnisonverwaltung Jablonna mit Verwaltungsstelle Zegrze),
- **Administrator obszaru Zegrze Administracji Garnizonu Jabłonna**
(Verwalterbereich Zegrze der Garnison-Verwaltung Jablonna)
– urzędnik wojskowy Markwort.

Szpital miejscowy (garnizonowy) w Zegrzu Południowym

(Ortslazarett Zegrze Süd) – lekarz sztabowy (Stabsarzt) Frick

- **Gabinet stomatologiczny obozu powracających do ojczyzny
w Zegrzu Południowym**
(Zahnstation Heimkehrtenlager Zegrze Süd) – dr Jaehn.

Niemiecki Dom Żołnierza w Zegrzu Południowym

(Deutsches Soldatenheim Zegrze-Süd).

Cesarski Niemiecki Urząd Pocztowo-Telegraficzny Zegrze

(Kaiserlich Deutsches Postamt mit Telegraphenbetrieb Zegrze).

Teatr Niemiecki nad Narwią w Zegrzu

(Deutsches Theater am Narew im Zegrze)

Żołnierze aktorzy: Josef Berten, Rudolf Ermels, Max Hünchen, Karl Pluscher, Schnauer, Hugo Spitzer.

Stowarzyszenie Gimnastyczne „Hindenburg”

(Turnverein „Hindenburg”).

Stowarzyszenie Gimnastyczne „Ludendorff”

(Turnverein „Ludendorff”).

Ilustracje

Fotografia lotnicza twierdzy Zegrze, mieszczącej w 1918 r. obóz kwarantannowy Zegrze-Nord. W północnej części widoczny jest fort duży – miejsce letnich festynów sportowo-rozrywkowych organizowanych dla byłych jeńców

Zabudowa koszarowa przy stacji kolejowej Jabłonna (dziś Legionowo). Na pierwszym planie uwagę zwracają zabudowania Proviantamtu – Urzędu Prowiantowego Jabłonna, który w 1918 r. dostarczał żywność do ośrodka kwarantannowego w Jabłonce i Zegrzu

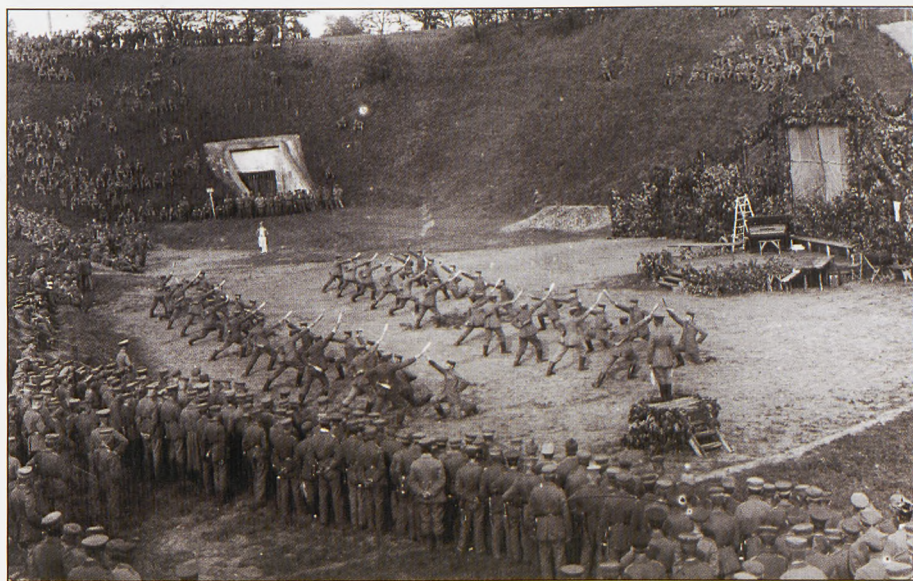
Pocztówka wydawnictwa dr. Trenklera przedstawiająca Dom Żołnierza w Zegrzu Południowym. W budynku mieścił się klub z salą odczytów oraz kantyna żołnierska. Obieg pocztowy: Zegrze 29 października 1918 r.

Scena letnia Teatru Niemieckiego nad Narwią w forcie dużym w Zegrzu. Data obiegu pocztowego: 19 czerwca 1917 r.

90 śpiewaków uświetniało uroczystości w obozie kwarantannowym w Zegrzu Południowym. Pośrodku z batutą stoi dyrygent Hugo Wenzel. Żołnierze zostali umundurowani w kurtki Feldgrau Bluse wz. 1915. Obieg pocztowy: Zegrze 6 czerwca 1918 r.

Dzień sportu w zegrzyńskim obozie kwarantannowym uświetniły pokazy ruchowo-synchroniczne w formie dużym, sierpień 1918 r.

Byli jeńcy tureccy, bułgarscy i niemieccy w obozie kwarantannowym w garnizonie Jabłonna (Legionowo). Uwagę zwracają fezy – nakrycia głowy żołnierzy z armii tureckiej. Zielone Świątki 19 maja 1918 r.

Podoficerowie 4. kompanii z obozu kwarantannowego Zegrze Południowe-Wschód. W tle między żołnierzami widnieje bryła cerkwi w północnym Zegrzu. Obieg pocztowy: Zegrze 7 czerwca 1918 r.

Niemieccy żołnierze i urzędnicy zegrzyńskiej filii Polowego Urzędu Prowiantowego Jabłonna. Za wojskowymi widoczny jest zachowany do dziś budynek, w którym mieścił się Soldatenheim. Obieg pocztowy: Zegrze 31 sierpnia 1918 r.

Pamiątkowe zdjęcie żołnierzy niemieckich z personelem cywilnym obozu kwarantannowego Zegrze Południowo-Zachód, 28 sierpnia 1918 r. Po prawej widoczny jest magazyn wykonany z blachy falistej typ H - Heinrich, służącej do budowy umocnień polowych

Landszturmiści przed wartownią w Zegrzu. Uwagę zwracają uzbrojeni żołnierze batalionu „Schroda” (V,18). Między nimi zasiedli podoficerowie z 2. Zapasowego Batalionu Piechoty Landszturmu „Merzig” (XVI,20). Obieg pocztowy: Zegrze 18 kwietnia 1918 r.

Żołnierz 12. kompanii na pocztówce oznaczył gwiazdką (między konarami) swoją kwaterę w obozie kwarantannowym Zegrze-Północ. Karta została wydana przez Księgarnię Polową Armii Bug w 1916 r. Obieg pocztowy: Zegrze 13 maja 1918 r.

Geldpostkarte

An *Herrn*

in *Kötzting*

Wohnung *Griffhaus Bayern*
(Straße und Hausnummer)

Fpd 38.

Abfender: *Infanterie*
Name *Josef Häfner*

Regiment *1. Infanterie*
Abteilung *1. Bataillon*
Kom. *1. Kompanie*
Batterie *1. Batterie*
Gefährten *1. Gefährte*
Salonne *1. Salonne*

Bei diesen ist die Adresse
oder die Gruppen-
inspektion anzugeben.

Stempel: *Wien*, *Correspondance*, *Abteilung*

List jeńca wojennego Josefa Häfnera wysłany 27 listopada 1916 r. z rosyjskiego 188. Zapasowego Szpitala Polowego do rodziców mieszkających w Kötzting w Dolnej Bawarii. Na przesyłce widnieją stemple moskiewskiej cenzury wojennej i oddziału cenzury w Wiedniu

Geldpostkarte.

An *Herrn*

in *Kötzting*

Wohnung *Niederbayern*
(Straße und Hausnummer)

Abfender: *Inf. Jos. Häfner*
6. Krieger-Komp (775)
Zegrze-Pid
Gou-Gouv. Warschau

Stempel: *Zegrze*, *22.5.18.3-4 N*

22 maja 1918 r. wolny już Josef Häfner wysłał pod ten sam bawarski adres list z obozu kwarantannowego w Zegrzu. Był wówczas przydzielony do 6. kompanii żołnierskiej w obozie w Zegrzu Południowym-Zachód (numer personalny 775)

Pocztówka z portretem feldmarszałka Paula von Hindenburga wydana w 1917 r. staraniem Związku Kobiet Czerwonego Krzyża Księstwa Braunschweig. Na odwrocie czytamy:

Zegrze 26 maja 1918 r.

Kochana Käthchen!

Przesyłam Ci oto pocztówkę otrzymaną od pewnej siostry w Domu Żołnierza podczas wieczoru rozrywkowego, który tu mieliśmy.

Formularz przesłania paczki z Zegrza do Berlina Reinickendorfu z 4 listopada 1918 r. Przesyłka nadana z urzędu administratora obszaru Zegrze dotarła do adresata w Berlinie 10 listopada 1918 r.

Typy stempli formacyjnych

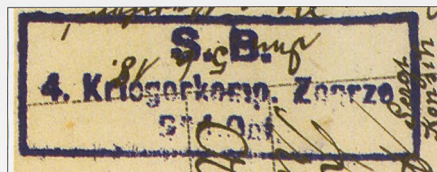
Cesarsko-Niemiecka Komendantura
Obozu Zegrze Południowe [Kaiserlich
Deutsche Lager-Kommandantur Ze-
grze-Süd]

Obóz powracających do ojczyzny, Od-
dział I, Zegrze Południowe-Wschód
[Heimgekehrten-Lager Abt.(eilung) I,
Zegrze Süd-Ost]

List żołnierski. 4. kompania żołnierska
Zegrze Południowe-Wschód [S.(olda-
ten) B.(rief). 4. Kriegerkomp.(agnie)
Zegrze Süd-Ost]

List żołnierski. 6. kompania żołnierska
Zegrze Południowe-Zachód [S.(olda-
ten) B.(rief). 6. Kriegerkomp.(agnie)
Zegrze Süd-West]

List żołnierski. 11. kompania żołnierska Zegrze-Północ [S.(oldaten) B.(rief). 11. Kriegerkomp.(agnie) Zegrze Nord]

List żołnierski. 2. kompania żołnierska Jablonna [S.(oldaten) B.(rief). 2. Krieger-Komp.(agnie) Jablonna]

Polowy Urząd Prowiantowy Jablonna koło Warszawy [Feldproviantant Jablonna bei Warschau]

Filia Polowego Urzędu Prowiantowego Jablonna w Zegrzu nad Narwią [Zweig-Verwaltung des Feldproviantamts Jablonna in Zegrze (Narew)]

Administrator obszaru Zegrze Administracji Garnizonu Jablonna [Verwalterbereich Zegrze der Garnison-Verwaltung Jablonna]

BIBLIOGRAFIA

Archiwum Akt Nowych (AAN)

Mikrofilmy obce – Bundesarchiv Militärarchiv, Nachlaß Hans Hartwig von Beseler, sygn. M 561/1.

Leitung der gesamten Dienstgeschäfte. Geschäftsverteilung des Generalgouvernements Warschau. Gültig vom 13. 2. 1918 ab.

Adressenverzeichnis der Offiziere, Beamten usw. der Truppen, Behörden, Formationen usw. der ehemaligen General-Gouvernements Warschau. Berlin, den 10. August 1920.

Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD)

Cesarsko-Niemieckie Generalne Gubernatorstwo Warszawskie 1915–1918 (Kaiserliches Deutsches Generalgouvernement Warschau).

Sygn. 3, *Bericht über Tätigkeit und Zustände im Gouvernementsgebiet für die Zeit vom 1.7.18 bis 25.9.18*, Warschau 25. September 1918, [projekt sprawozdania gubernatora gen. von Kehlera].

Sygn. 9, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 5. Mai 1918*, Warschau, den 5. Mai 1918.

Sygn. 10, *Uebersicht der im Gebiet des Generalgouvernements Warschau befindlichen militärischen Behörden und Truppen nach dem Stande vom 8. Oktober 1918*, Warschau, den 8. Oktober 1918.

Sygn. 11, *Personalliste der Stäbe des Generalgouvernements und der Militärgouvernements nach dem Stande 18. Oktober 1917*, Warschau 18. Oktober 1917.

Sygn. 43, *Kommandantur-Befehl*, Warschau 1918.

Sygn. 44, *Truppenbefehl*, Warschau 14. November 1918.

Sygn. 46, *Krankenbestand in den Lazaretten des Gouvernements Warschau vom 28. 10. 1918*.

Szef Administracji przy Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915–1918 (Verwaltungschef beim General-Gouvernement Warschau).

Sygn. 11. *Halbjahresbericht des Verwaltungschefs bei dem General-Gouvernement Warschau für die Zeit vom 1. Oktober 1917 bis zum 31. März 1918*, Warschau 31. März 1918.

Sygn. 12. *Halbjahresbericht des Verwaltungschefs bei dem General-Gouvernement Warschau für die Zeit vom 1. April bis zum 30. September 1918*, Warschau 30. September 1918.

Centralne Archiwum Wojskowe

Sygn. I.121. Inspektorat Wyszkozenia przy Wodzu Naczelnym WP.

Sygn. I.60.1. Komisja Wojskowa Tymczasowej Rady Stanu.

Sprawozdania urzędowe, dzienniki rozporządzeń

Beseler H., 8. *Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau. Zeitraum: 1. Oktober 1917 bis 31. März 1918*, Warschau 13. April 1918.

Beseler H., 9. *Bericht des Generalgouverneurs über die Verwaltung des Generalgouvernements Warschau Zeitraum 1. April 1918 bis 30. September 1918*, Warschau 13. Oktober 1918.

„Militär-Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, 1918.

„Verordnungsblatt für das Generalgouvernement Warschau”, „Dziennik Rozporządzeń dla Jenerał-Gubernatorstwa Warszawskiego”, 1918.

Prasa

„Deutsche Warschauer Zeitung”, 1918.

„Godzina Polski”, 1918.

„Kurier Warszawski”, 1918.

„Der Landsturm. Deutsche Soldatenzeitung für das Generalgouvernement Warschau”, 1918.

„Peowiak. Organ Związku Peowiaków”, 1932.

Listy żołnierskie z obozu kwarantannowego w Zegrzu, 1918 r.

Ahrens Richard, obieg pocztowy: Zegrze 31 V 1918, 7 VI 1918, 12 VI 1918,
stempel formacyjny: Heimekehrten-Lager Abt. I Zegrze Süd-Ost.

Allmendinger K., (nr 3327), obieg pocztowy: Zegrze 29 VII 1918,
stempel formacyjny: 2. Kriegerkomp. Zegrze Süd-Ost.

Bade August, (nr 1399), obieg pocztowy: Zegrze 16 V 1918,
stempel formacyjny: Heimekehrten-Lager Abt. I Zegrze Süd-Ost.

Ebert Ernst, obieg pocztowy: Zegrze 31 VIII 1918,
stempel formacyjny: Zweig-Verwaltung des Feldproviantamts Jablonna in Zegrze (Narew).

Eggeling Rudolf, (nr 1713), obieg pocztowy: Zegrze 17 VI 1918,
dopisek odręczny: Zegrze Süd-West, II Abt. 8. Komp., 5. Korp.

Eichler Paul, obieg pocztowy: Zegrze 29 X 1918,
stempel formacyjny: 12. Kriegerkomp. Zegrze Nord.

Engelbreiht Hermann, (nr 3286), obieg pocztowy: Zegrze 28 VIII 1918,
stempel formacyjny: 5. Kriegerkomp. Zegrze Süd-West.

Engelhart Karl, (nr 3658), obieg pocztowy: Zegrze 9 VIII 1918,
stempel formacyjny: 2. Kriegerkomp. Zegrze Süd-Ost.

Florian, obieg pocztowy: Zegrze 18 VI 1918,
stempel formacyjny: 7. Kriegerkomp. Zegrze Süd-West.

Häfner Josef, (nr 775), obieg pocztowy: Zegrze 22 V 1918,
stempel formacyjny: 6. Kriegerkomp. Zegrze Süd-West.

Hilling E., obieg pocztowy: Jablonna 17 VI 1918,
stempel formacyjny: 2. Krieger-Komp. Jablonna.

Jarob Ewald, (nr 1981), obieg pocztowy: Zegrze 29 V 1918,
stempel formacyjny: 2. Kriegerkomp. Zegrze Süd-Ost.

Kopsih, obieg pocztowy: Zegrze 7 VI 1918,
stempel formacyjny: 4. Kriegerkomp. Zegrze Süd-Ost.

- Knigge H., obieg pocztowy: Zegrze 22 V 1918,
stempel formacyjny: Heimgekehrten-Lager Abt. I Zegrze Süd-Ost.
- Lattermann Friedrich, obieg pocztowy: Zegrze 23 IV 1918,
dopisek odręczny: 3. Krieger-Kompagnie Quarantäne-Lager Zegrze-Süd.
- Lenz Alois, obieg pocztowy: Zegrze 8 VI 1918,
stempel formacyjny: 11. Kriegerkomp. Zegrze Nord.
- Miernch Kurt, obieg pocztowy: Zegrze 29 V 1918, 23 VII 1917, 23 VIII 1918,
1 IX 1918,
stempel formacyjny: Verwalterbereich Zegrze der Garnison-Verwaltung Jablonna.
- Weisinger, obieg pocztowy: Zegrze 17 V 1918,
stempel formacyjny: 11. Kriegerkomp. Zegrze Nord.
- Wenzel Hugo, obieg pocztowy: Zegrze 6 VI 1918,
stempel formacyjny: Heimgekehrten-Lager Abt. I Zegrze Süd-Ost.

Literatura przedmiotu

- Brudek P., *Rosja w propagandzie niemieckiej podczas I wojny światowej w świetle „Deutsche Warschauer Zeitung”*, Warszawa 2010.
- Dudziński J., Żółkiewski S., *Organizacja poczt okupacyjnych na ziemiach polskich 1914–1918*, Warszawa 1972.
- Gaul J., *Niemieckie służby wywiadowczo-informacyjne wobec radykalnego ruchu niepodległościowego w Królestwie Polskim 1914–1918*, Warszawa 2010.
- Łossowski P., *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986.
- Łowczowski G., *Organizacja etapów wojska niemieckiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914–1918*, Warszawa 1933.
- Podkomorski S., *Tajne dokumenty cenzury niemieckiej 1914–1918*, Warszawa 1919.
- Die Rückführung des Ostheeres*, t. 1, Berlin 1936.
- Sarter A., *Die Deutschen Eisenbahnen im Kriege*, Stuttgart 1930.
- Szmidt W., *Rozbrojenie Niemców w Polsce 1918 r. w oświeceniu nacjonalistów niemieckich*, „Droga” 1924, nr 4.
- Szczepański J. E., *Landszturm w Generalnym Gubernatorostwie Warszawskim 1915–1918. Formacja głębokich rezerw*, Warszawa 2012.
- Szczepański J., *Niemiecka Piechota Zapasowa w Generalnym Gubernatorostwie Warszawskim 1915–1918*, Warszawa 2008.
- Wurzer G., *Die Kriegsgefangene der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 2005.

Indeks osobowy

B

Barth von Felix gen. piechoty 12
Berten Josef 20, 32
Beseler von Hans Hartwig gen. gubernator
7-9, 11-13, 15, 17, 18, 28
Brudek Paweł dr 16, 17

C

Clauss płatnik 31
Conrad por. rez. 20

D

Domke Martin dr prawa 29
Dudziński Jan 25

E

Eggeling Rudolf dr 14
Egloffstein von Moritz gen. por. 10
Eichler Paul 28
Engel szer. 20
Engelbrecht Hermann 14
Ermels Rudolf 22, 32

F

Flüchter ppor. landwery 13, 19, 31
Frick lekarz sztabowy 18, 32

G

Gawryszewski Antoni 29
Gerber strzelec 20

H

Häfner Josef 14, 20, 42
Hagen kpt. 19

Hahn kpt. 24
Hannemann Alfred 21
Haüfel budowniczy rządowy 25
Hecht Johann 21
Hesse kpt. 10, 31
Heyn von mjr landwery 13, 19, 23, 31
Hilling E. podoficer 26
Hindenburg von Paul feldmarszałek 40
Hünchen Max 20, 32

J

Jaehn dr 18, 32
Jurkowski Eugeniusz ps. „Grabiński” 28

K

Kiereński Aleksandr Fiodorowicz premier
Rządu Tymczasowego 15
Kołodziejczyk Arkadiusz 22
Köttel Alfons 21
Kramer Johann 21

L

Lenin Włodzimierz Ilicz 16
Lewandowski Georg 19
Luther proboszcz z Charlottenburga 17

Ł

Łossowski Piotr 28

M

Markwort urzędnik wojskowy 32
Massow von Friedrich gen. mjr 20
Mazur Marek 5, 14
Minkiewicz Henryk płk 12
Müller Franz 21
Müller Richard 21

N

Nethe von William płk 12
Neußer muszkieter 20

P

Piłsudski Józef 29
Platz Karl 21
Pluscher Karl 20, 32
Podkomorski Stefan dr 11
Pożerski Olgierd płk 29
Priebe Richard 21
Pundt budowniczy rządowy 25

R

Rausch st. żandarm 24
Reese budowniczy rządowy 25
Reuter muszkieter 20
Rogozik Chaim 29

S

Sarter Adolph 24
Schinkowski Richard 21
Schleinitz von baron gen. mjr 20
Schmidt Wacław 29
Schnauer 32
Schondorff por. rez. 8
Simming Karl 21
Spitzer Hugo 32
Strybl Tadeusz ppor. marynarki 28
Szczepański Jacek Emil 15, 22, 27
Szereda Mieczysław 21
Szmidt Wacław 29

Ś

Śliwiński Walerian 28, 29

T

Tirner Franz 16
Traub proboszcz z Dortmundu 17
Trenkler Bruno dr 26, 34
Trocki Lew 16

V

Versen von gen. 24
Vogel kpt. 13

W

Wenzel Hugo 15, 35
Westenhöfer prof. dr 8
Wilhelm II 15, 17, 28
Wróblewski Bohdan 30
Wróblewski Polikarp ps. „Wyrwa” 30
Wulffen von Karl mjr 8
Wunderlich von Erich dr tajny radca 23
Wurzer Georg 17

Z

Zschiesche kpt. 10, 31

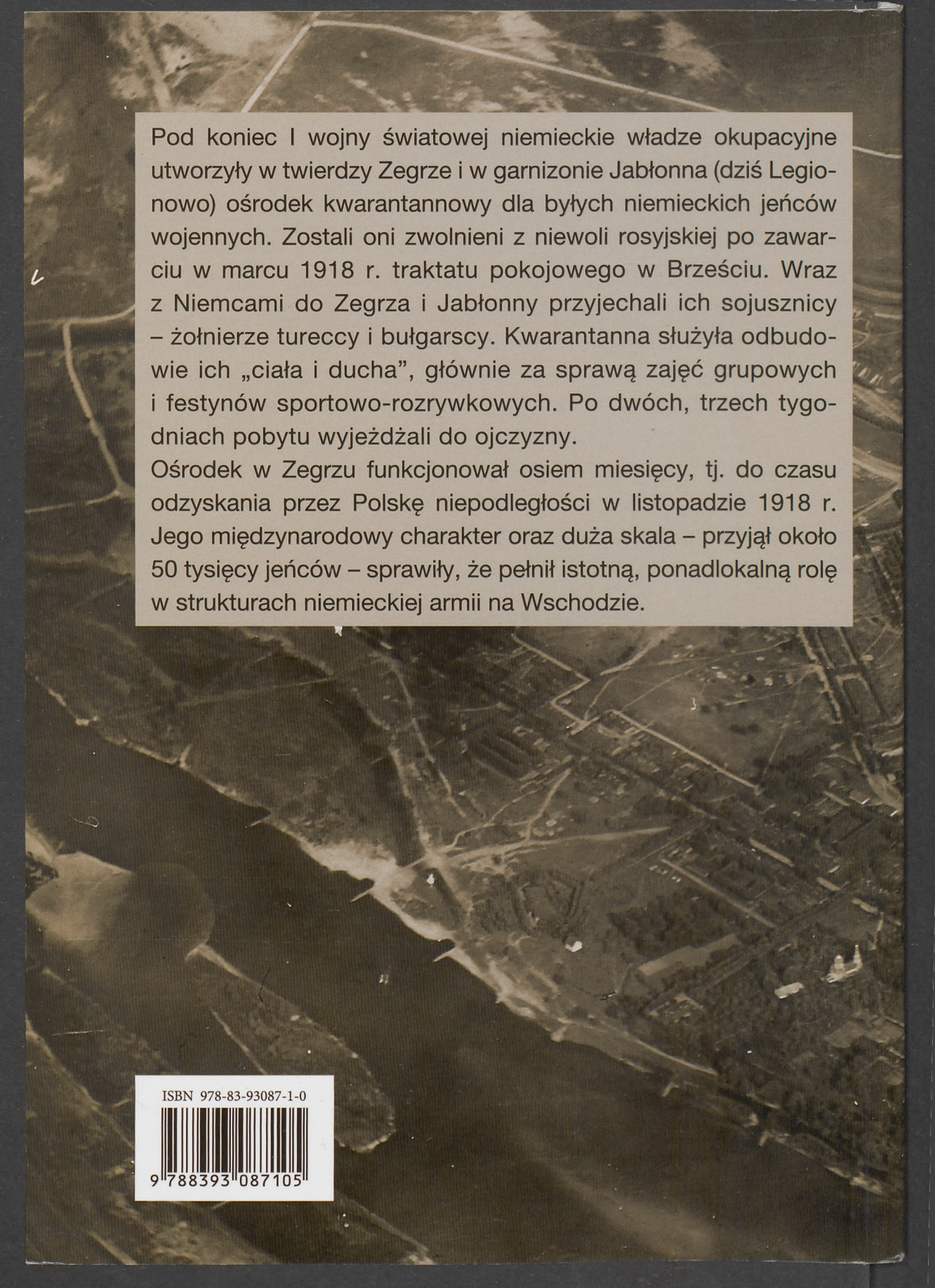
Ż

Żółkiewski Stanisław 25

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I	
Organizacja obozów kwarantannowych w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim	7
Rozdział II	
Centralny ośrodek kwarantannowy dla szeregowców w Zegrzu	12
1. Struktura organizacyjna ośrodka	13
2. Szpital garnizonowy w Zegrzu Południowym	18
3. Festyny sportowo-rozrywkowe.	19
Rozdział III	
Instytucje wspierające funkcjonowanie obozu kwarantannowego. Infrastruktura pomocnicza	23
Zakończenie	27
Aneksy	31
Struktura organizacyjna ośrodków kwarantannowych dla jeńców niemieckich w GGW, 1918 r.	31
Wykaz instytucji pomocniczych dla ośrodka kwarantannowego w Zegrzu i Jabłonie.	32
Ilustracje	33
Typy stempli formacyjnych	41
Bibliografia	43
Indeks osobowy	46

An aerial photograph of a landscape, likely a river valley. A wide river flows from the bottom left towards the center. On the right bank, there is a town or village with several buildings and a church spire. The left bank is more rural with fields and some smaller structures. The overall tone is sepia or aged black and white.

Pod koniec I wojny światowej niemieckie władze okupacyjne utworzyły w twierdzy Zegrze i w garnizonie Jabłonna (dziś Legionowo) ośrodek kwarantannowy dla byłych niemieckich jeńców wojennych. Zostali oni zwolnieni z niewoli rosyjskiej po zawarciu w marcu 1918 r. traktatu pokojowego w Brześciu. Wraz z Niemcami do Zegrza i Jabłonna przyjechali ich sojusznicy – żołnierze tureccy i bułgarscy. Kwarantanna służyła odbudowie ich „ciała i ducha”, głównie za sprawą zajęć grupowych i festynów sportowo-rozrywkowych. Po dwóch, trzech tygodniach pobytu wyjeżdżali do ojczyzny.

Ośrodek w Zegrzu funkcjonował osiem miesięcy, tj. do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. Jego międzynarodowy charakter oraz duża skala – przyjął około 50 tysięcy jeńców – sprawiły, że pełnił istotną, ponadlokalną rolę w strukturach niemieckiej armii na Wschodzie.

ISBN 978-83-93087-1-0

9 788393 087105